

A NEMZETI MŰVELŐDÉS ÜGYE 1790—91-BEN

Dr. NÉMEDI LAJOS

Nevezetes időszakot jelöl meg a cím népünk életében. A felvilágosodás hatása, a II. József uralmára támadt nemesi-nemzeti ellenállás, a francia forradalom ösztönző és riasztó példája, mind közrejátszottak abban, hogy a Bessenyeiékkel meginduló kulturális fejlődés a nemzeti élet általános keretében egy bizonyos csúcshoz érjen el. Az 1790/91-es országgyűlés eddig soha nem tapasztalt pezsgő szellemi élet légkörében folyik le. Röpiratok százai vitatják a nemzeti élet minden fontosabb kérdését. A cenzura megbénul, a gondolat egy kis időre szabadabban szárnyal.

E dolgozatban az a célom, hogy bemutassam a nemzeti művelődés szerteágazó problematikáját a kor röpirataiban, újságjaiban, folyóirataiban, írói levelezéseiben, egyszóval irodalmi életében, a kor szavával élve, literatúrájában [1]. Elsősorban azokat a dokumentumokat veszem tekintetbe, melyek 1789 és 1791 között íródnak, vagy jelennek meg. Utalásokkal összefüggéseket próbálok teremteni visszafelé Bessenyeiig, előre pedig Kármánig és Csokonaiig. Azt remélem, hogy a kor egészének sodrába és összefüggéseibe állítva nagy íróink törekvései érthetőbbé és megfoghatóbbakká válnak.

A nemzeti művelődés felvirágoztatása központi problémája akkor irodalmunknak, hiszen ez a polgári értelemben vett nemzetté alakulás egyik lényeges előfeltétele, egy ideig egyetlen járható útja. Úgy gondolom ezért, hogy e jelen vizsgálódás irodalmunk története s az irodalmi közgondolkodás folyamata szempontjából nem érdektelen. De a pedagógiai érdekű eszmélkedések kutatói is hasznát vehetik adatainak.

„Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány.”

A felvilágosodás egyik alapvető meggyőződése, hogy a tudás boldogít. Bessenyei *Jámbor Szándéka* fogalmazza meg ezt a legtömörebben: „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb.” A kor röpiratai különböző megfogalmazásokban visszhangozzák ezt az alaptételt. Bessenyeihez legközelebb Decsy Sámuelé áll, bár ő sohasem hivatkozik a volt bécsi testőrré. „Egy társaság sem boldogulhat tudomány nélkül, és mennél közönségesebb a tudomány s mennél jobban

virágzik az valamely társaságban, annál boldogabbnak lehet azt tartani” [2].

A gondolat különböző variációkban jelentkezik. Néhányat érdemes lesz még tüzetesebben szemügyre venni, mert világosan mutatják a közgondolkodás árnyalatait. Gáti István máramaroszi református pap szerint a nemzetnek boldogulása „a maga magával való megelégedésnek nevékedésében” áll. Minden nemzetnek adott az isten elég mennyiséget a szükséges javakból, csak tudjon azokkal élni. Az szükséges tehát elsősorban, hogy „a nemzet esmérje és haszonra fordítani tudja a nála lévő természetnek ajándékait.” A tudományokat és mesterségeket ennek érdekében nem általában és válogatás nélkül kell művelni, hanem csak azokat, melyek „a nemzethez való”-k és „a nemzetnek, földének természetéhez alkalmaztatott”-ak. Így „a magyar a gazdálkodást, az hollandus a halászást, az anglus a hajókázást, stb. tökéletesítse leginkább...” [3] — A szinte teljesen agrár jellegű országban megérthető ez az egyoldalúság. A haladóbb szellemű kortársak azonban hangsúlyozzák az ipar és kereskedelem fontosságát és nem kívánják, mint látni fogjuk, a nemzeti művelődést ilyen módon korlátozni.

Osvald Zsigmond ügyvéd a tudományok boldogító hatását lélektani alapon igyekszik megmagyarázni. Mint megannyi világosító fátyol az emberi értelemnek homályát megvilágosítják, de ezenkívül „még a szívnek természeti hidegségét is meggyőzvén, azt mindazokra a jó indulatokra gerjesztik, melyek kútfejei az emberi boldogságnak...” [4].

Jobban a gyökerénél ragadja meg a dolgot a fiatal pesti orvos, Kiss József, és a francia forradalom példájából kiindulva a nemzeti boldogságot a nemzeti szabadsággal köti össze s mind a kettőt a műveltségi állapotokkal hozza kapcsolatba. A kor színvonalán állva igen helytállóan kell tartanunk érvelését, hiszen akkor a mélyebb összefüggések még rejtve voltak a legjobbak szeme előtt is. Kiss József így fordul a nemes magyar nemzethez röpiratának első mondatában: „Annak a nemzetnek, amely szabad és szerencsés kíván lenni, a bölcsességet közönséggé kell tenni. Mindennapi tapasztalások bizonyítják, hogy azok a nemzetek igen szerencsétlenek, amelyeknek közönséges bölcsességek nincsen. A felső hatalmasságok azt cselekszik az ilyen nemzetekkel, amit akarnak. *Nincsen is a despotizmusra jobb mód, mint a nemzeteknek tudatlansága...* De bezzeg a tudós anglus semmit sem szenved a királyától, s hát a francia mit cselekedett azolta, amiolta közönséggé tette a bölcsességet? A tudós nemzet hamar s fontosán megfelel az uralkodónak és könnyen mézes madzagot a száján keresztül húzni nem hágy... Mentől többek az országgyűlésében is a tudósok, annál okosabbak, erősebbek és állandóbbak a végezések is” [5]. (Kiemelés tőlem: N. L). — Nem nehéz Kiss sorai mögött a nemesi-nemzeti ellenállás erejét észrevenni.

A közboldogságnak a közönséggé tett tudománnyal való összekapcsolása a felvilágosodott 18. század vívmánya. A felvilágosodásnak

az a törekvése, hogy boldoggá tegye az embereket, tehát az is, hogy világosságot gyűjtsön a fejekben, hogy mindent az ész ítélőszéke elé citaljon, és általában minden rendű és rangú embert a maga állapotának megfelelő műveltségben részesítsen, hogy Kant szavaival élve, az embert a maga okozta szellemi kiskorúságból felszabadítsa. A felvilágosodás polgári ideológia lévén, természetesen magában hordja osztálykorlátait is. A polgárság nem általános felvilágosítást akart, és még az ateisták sem szerették volna, ha a nép épp annyira nem hisz az istenben, mint ők. A francia felvilágosítók legtöbbje igen óvatosan nyúl különösen a tulajdonképpen népi, a parasztság kiművelésének, iskoláztatásának problémájához [6].

A felvilágosodás eme osztálykorlátai még inkább megmutatkoznak nálunk, ahol az új ideológia osztálybázisa nem a polgárság, hanem a birtokos középnemesség, valamint a nemesi és nem nemesi származású értelmiség. Csak a legjobbak a nemesi származásúak közül jutnak el a felvilágosodás radikális értelmezéséhez éppen 1790 körül. Példának Kazinczyt idézhetnénk. Egyébként a haladó gondolkodású nemesség felvilágosodása csak igen korlátozott véleménye a szélesebb tömegek felvilágosítása tekintetében is rendkívül óvatos. — Nem szabad elfelejtenünk, hogy 1790-ben az egységfront alapja a jobbak számára is nem a felvilágosodás, hanem a nemzetiség, a nemzeti érzés, a magyar nyelv iránti buzgalom. Sőt a nemesi-nemzeti ellenállás erősödésével és kirobbanásával a klerikális reakció is megerősödött és igyekezett a jozefinizmus idején elvesztett hatalmi pozícióit visszaszerezni. Aki tehát 1790-ben, a francia forradalom idején is ilyen belpolitikai helyzetben a felvilágosodás érdekében lépett fel teljes őszinteséggel, annak éppen az ügy érdekében, tehát taktikai okokból igen elővigyázatosnak kellett lenni. Ez a helyzet magyarázza meg, hogy a korban a felvilágosodás fogalma körül olyan óvatos taktikázás folyik éppen a legjobbaknál.

Aranka György a magyar nyelv művelő társaság alapítását célzó *Rajzolat*-ja után hamarosan egy *Újabb elmétkedést* terjeszt az erdélyi országgyűlés rendei elé. Okait el is mondja: akadémuskodtak egyesek, minek kell nyelv művelő társaság, hiszen magyarul mindnyájan tudunk: de különösen fennakadtak a tervezett társaság másik nagy főfeladatán: a világosság terjesztésén, „a világosság és világosítás nevezetén: ez a szó a mi időnkbe nehéz kétértelmű szavá és mintegy a közönséges visszaéléseknek jelszavává változván” [7].

Nemcsoda hát, ha Kazinczy folyóiratának, az *Orpheusnak* *Bévezetését* fogalmazván 1789 decemberében, egyik főcéljának, tárgyának „a józan gondolkodás”-t jelöli meg s azonnal hozzáteszi: „Okaim vannak azt világosodásnak, Aufklärungnak, éclaircissementnek nem nevezni, mert ezt némelyek az indifferenzizmussal, irreligióval s az úgynevezett naturalizmussal vagy deizmussal cserélik fel átaljában, s sikoltnak, mint a Helvetius baglya, ha setét barlangjokba a nap melegítő sugára bérhat.” A „józan gondolkodás” kifejezés azonban csak azok megnyugtatóására szolgál, akik félnek a felvilágosodás szótól. De ha Kazinczy taktikai okokból józan gondolkodást mond is, nem kétséges, hogy mit

ért ezen. „A babonáságtól megtisztult *religió*, az eleve-állatásoktól ment *filozófia*” nála is „az igaz — nem fantazmai — boldogságra” kíván utat nyitni [8].

Kazinczy nem rettent meg az előretörő reakciótól. Midőn az Orpheus levonatait javítja a nyomdában tesz-vesz, kezébe akad Molnár János kanonoknak egy Voltairét gyalázó könyve. Érzelmait egyik legszébb, leglelkesebb levelében írja le az elébb említett Aranka Györgynek: „Nagy még a setétség — önti ki szívét a barátnak — és nékem úgy látszik, hogy mivel némely helyeken napok támadnak, a barlangok sötétjei még feketébbekké válnak, mint eddig voltak... Én megmakacsítottam magamat kicsikarni a superstitio kezéből a véres tört és irtóztató képéről lekaparni az álorcát, Voltaire, Rousseau, Helvetius, a Sansouciba lakott filozófus, a kőművesség... adnak pajzst balomba, jobbomba kardot, lábaimra szárnyakat... Csak attól tartok, hogy lánghő felgyulladásaim által el ne rontsam igyekezeteimnek boldogulhatását” [9].

Kazinczy szándékai világosak: „akinek esze és szíve van,” az az Orpheus Bevezetéséből is megérti ezt, s tudja, miért kényszerül az író átkozott ezopuszi nyelvre. Kazinczy nem hisz a lélek halhatatlanságában s ezt meri nyíltan is hirdetni. Merész politikai részleteket fordít és fordíttat a francia és német íróktól. Attól viszont méltán tartott, hogy lángoló felgyulladásai esetleg árthatnak igyekezetei boldogulhatásának, hiszen a felvilágosodás sugárai még csak szűk kört világítottak be nálunk. 1790-ben pedig a francia események hatására még a titkon újjongók is mentegetőztek a nyilvánosság előtt. Az egyik röpiratban a kor kedvelt szokása szerint a holtak beszélgetnek. Ferenc császár, Mária Terézia férje, Voltaire szemére veti, hogy az ő tudományuk elterjesztésével okozták „éppen azt az elme szédelgést, mely most mindenütt uralkodik, amely miatt az erkölcstelenség és vétke szabadság annyira elhatalmazott, hogy azt gondolja minden, hogy a gondolkozásbéli szabadsággal együtt jár a törvény nélkül való életnek szabadsága is...” Voltaire mentegetőzik erősen: „Felséges Uraim! mi azt sohasem prédikáltuk, hanem az egymásnak eltűrését... és az igazgatások módjának megjobbítását... Ha ezt a tudományt az emberek nem jól fordították a magok hasznukra, mi annak nem vagyunk okai” [10].

A német Ewald könyve a köznép megvilágosodásáról 1791-ben jelent meg magyarul. Nem világos, kinek az indítására fordította le Bárány Péter, ha valóban ő a fordító, de a mű igen jól beleillett a magyar viszonyokba. Egyrészt, mert megfelelt a reformokat óhajtó, de a gyökeres újítástól irtózó magyar nemesség felfogásának, másrészt, mivel — mint látni fogjuk később — igen szűkre szabta a köznép megvilágosításának terjedelmét. — Ewald a magyar nemesi-nemzeti ellenállás felbuzdult állapotának éppen megfelelően a felvilágosodást a despotizmussal állítja szembe: „Az igaz, hogy a despotai uralkodásokban káros a megvilágosodás: de ha az szeléd, s nem sérti az emberiséget, akkor bizonyonnyal könnyebb bánni a megvilágosodott jobbággyal, mivel inkább tudja az, mi törvényes, vagy törvénytelen, s jobban fel tudja vetni az ellenségezeknek kárát” [11]. „Nem a megvilágosodásnak kell tulaj-

donítani az amerikai és franciaországi eseményeket — folytatja Ewald egy más helyen — ... A francia eseményeknek oka az ottani uralkodónak és az arisztokráciának despotizmusa. . .” [12]

Ewald könyve azért is tetszhetett a nemesség zömének, mert az általa óhajtott megvilágosodás nagyon különbözik a Kazinczy igazi szándékától. Megnyugtatólag hathattak szavai a dogmatikus vallásosság híveire is. „Úgy tartom, csak egy rövid meggondolás után is szembetűnik az, hogy a jó végre intézett megvilágosodás nincs a köznépek ártalmára. . . Aki azt méri állítani, hogy az okos megvilágosodás káros, annak azt is el kell magával hitetni, hogy nem teszi az se jobbá, se nemesebbé az embert, ha az istent s kötelességeit esméri. . . Tagadhatatlan dolog, hogy ott vagyon megvilágosodás, ahol a keresztény vallás uralkodik” [13].

Kazinczynak tehát igazán volt oka arra, hogy taktikából kerülgesse a világosodás, Aufklärung megjelöléseket, nehogy a vallást féltőket elijessze a nemzeti művelődés ügyétől. A korban ugyanis a tudomány és a vallás még nagyon megférnek egymás mellett, még sokan tartják a vallást is szükséges tudománynak. A kor legnagyobb hatású röpirata, Decsy Sámuel *Pannóniai Fénikse* is egysorban említi a vallást és a tudományt. Régen, mondja, az evangéliumok tiszta teje a pogányi tudatlanság fellegei miatt nem táplálhatta népünket. „Most pedig — folytatja — amidőn az evangéliumnak sugára felettünk kiterjedett és a tudományoknak kútfejeiből mindenfelé folynak az elégítő patakok, enyhítsük azoknak édes vizével szomjúságunkat, vetkezzünk le minden baliteleteket, kövessük más tudós nemzeteknek példáját, ne vessük meg a józan okosságnak vezérlését, mely nélkül lehetetlen a valóságos jó és rossz között különbséget tenni” [14].

Osvald Zsigmond azért tartja a tudományokat boldogítónak, mert a szíveket a jó indulatokra gerjesztik. Mint iratának egy másik helyéből kitetszik, csakugyan nem sokat bízik a tiszta értelemben és ezért, ha már választani kell, inkább a vallásra, mint a tudományra akarja a társadalom életét felépíteni. Így végső soron mégis csak a vallástól reméli a közboldogságot. A deizmus, naturalizmus veszedelmes dolgok: „ugyanis az ezeken épült társaságokat egyedül a nevelésnek módja, a közjónak meggondolása, a jutalomnak reménysége és a büntető törvényektől való félelem köti egybe, mely gyenge kötelek. . . pedig ezek, kiki könnyen által láthatja. . . Nem hatnak azok a lelki ismételtnak kútfejére. . . a keresztény vallás ellenben a csontoknak és velőnek eloszlásáig behatván az értelemben, az akaratot, sőt még a legkisebb moccanását is az embernek megkötözi és a közjóhoz kapcsolván, annak boldogítására vezérli” [15]. Klasszikus megfogalmazása ez az uralkodó osztályok felfogásának a tudományról, melynek végső konzekvenciái nyilván legalábbis a deizmusig elvezetnek, és a vallásról. Könnyen belátható, hogy az elnyomásra épült társadalmak többre kell hogy értékeljék a maguk szempontjából a vallást, mely az embernek még a legkisebb moccanását is megkötözi, mint a szabad gondolkodást, mely nem ismer áltekingintéyleket, az értelemre igyekszik hatni és a köz javát így beláttatni.

E néhány jellemző vélekedés elegendőképpen megmutatta — úgy hisszük — a magyar rendi társadalom rendkívül ellentmondásos helyzetét a kulturális haladás, a megvilágosodás és felvilágosodás tekintetében. A legszabadabb lelkek, igen kevesen, a nyugati gondolkodók élcsapatának nyomában járnak, de a nemesség tömegei osztályérdekeik bűvkörében maradnak: belátják ugyan a kulturális haladás szükséges voltát a nemzetre nézve, de a tudomány fogalmát leszűkítik, a tudományt összebékítik a vallással és végső elemzésben egyenesen a vallás mellett döntenek a tudomány ellenében, mert attól várnak több segítséget az osztályuralom fenntartására.

*„Mégyünk, nagy nemzetek!...
Törjük az akadályt, melytől nem mehetünk,
Mi az emberiség kertjébe sietünk.”*

A nyugati nemzetek kulturális fejlettségéről szóló hírek, a felvilágosult általában a tudományos gondolkodás terjedése egyre több ember előtt teszi nyilvánvalóvá a magyar kulturális elmaradottság tényét. Nagyon régi probléma ez nálunk. A Karthauzi Névtelen óta szakadatlanul elmélkednek nemzetünk legjobbjai, miért is maradtunk el műveltségben Európától. Bessenyei röpirataiban, a kassai *Magyar Museum* tervezett és végleges *Bevezetésében* tekintélyes helyet foglalnak el az elmaradottság magyarázatai. A helyes önismeretet, a nemzetnek hízeltető önámítás felszámolását íróink a felemelkedés alapvető feltételének tartják. Nehezítik az önvizsgálatot és a magyar elmaradottság elismerését a külföld sokszor igazságtalan és tulzó vádjai, melyekkel szemben azonnal védekező álláspontra kényszerül a legelszántabb önkritikus is. Bessenyei mesterével, Voltairerrel is vitába száll, de különösen vitára ingerelnek a szomszédos németek és méginkább a bécsiek fitymáló megjegyzései. 1790-ben főleg a Pestről elkergetett Hoffmann Alois Lipót egyetemi tanár magyarfaló, az udvartól sugallt pamfletjei keltenek ellenhatást, hiszen nemcsak hogy a legdurvább hangon támadja bennük a magyar nemesség elmaradottságát, hanem a valóságosnál nagyobbra fújja fel a németek kulturateremtő szerepét [16].

Bessenyeihez hasonlóan, Decsy Sámuel is azzal a kérdéssel kezdi el a magyar kulturális helyzet elemzését, hogy vajon egyáltalán van-e a magyarban természettől fogva tehetség a művelődésre. E ponton támaszkodik a jobbindulatú külföldiek véleményére szembeállítva azt a minket mindig becsmérő bécsiekkel. „Minden nemzetek, írja, egyen kívül, megismerik azt, hogy a természet minden tekintetben adakozó volt mihozzánk, és hogy mi nemcsak a fegyvernek, hanem a pennának forgatására is alkalmas nemzet vagyunk, csak hogy *alkalmatosságunk legyen* természeti s elmebeli tehetségeinknek művelésére” [17] (A kiemelés tőlem: N. L.)

De éppen ez az alkalmatosság hiányzott Mohács óta, mert a nemzetnek örökösen háborúkat kellett viselnie szabadságáért. Az elmaradottság legkézenfekvőbb és a nemzeti hiúságot legkevésbé sértő oka tehát oly sok elmélkedésben: mi mindig háborúztunk vagy építettük elpusz-

tult hazánkat. Így írja ezt már Werbőczy is a híres Tripartitumának előszavában s így visszhangozza ezt három magyar század. A nemesi dagály stílusában most is így fogalmazza meg az ősi tételt Decsy: „Békességben írták Homerus és Virgilius a világ előtt ismeretes remek könyveiket. Többet hadakozott a magyar nemzet ennekelőtte, mint pihent, többet forgatta kezében a fegyvert, mint a pennát, és ami kevés békessége volt is, azt is kénytelen volt a Mars tüze által elpusztított hazájának építésére s vérrel párolgó földeinek művelésére fordítani” [18].

A mélyebben gondolkozó elme természetesen nem áll meg ennél az általános tételnél és azt is látja, hogy a kulturális elmaradottság legfontosabb oka a szegénység és a tehetősebbek részéről az áldozatkészség hiánya, az általános érzéketlenség a magasabb művelődés iránt. Ezt a vádat is szemébe vágják már a protestáns prédikátorok nemeseinknek, szinte ugyanazokkal a szavakkal, mint a 18. századvég publicistája: „Ha meg írta is a magyar tudós a könyvet, előbb megemésztette azt a moly, mintsem napfényre jöhetett volna, néki magának költsége nem volt, a tehetősebb urak pedig inkább cifra kocsikra, lószerszámokra, cselédekre, bálókra s más mulatságokra adták a pénzt. mint a magyar tudományokat öregbítő könyveknek nyomtatására” [19].

A magyarság kulturális elmaradottságának, az elmaradottság okai fejtegetésének nagy helyet szentel Martinovics Ignác nevezetes röpiratában, az *Oratio ad proceres*-ben. Hévvél támadja az ország elavult alkotmányát, a nemesség kiváltságait, a papok uralmát s e tényeknek tulajdonítja nemzetünk műveletlenségét is. „Nolite, vos obtestor, meam aversari in factis evidentibus fundatam, quam ego de vobis habeo, opinionem, quod nos omnes et tota natio nostra ad eam tristem pertineamus, de qua nunc verba feci, classem, quae ob iniquam atque scrupulosam legum, consuetudinum, privilegiorum et inanum ceremoniarum custodiam in tenebris delitescit, et ab aliis cultis nationibus aequissimo postponitur jure. . . Si populi alicujus in optimo nati climate, et a natura ad culturam apti illustritas vel obscuritas a legibus et privilegiis tanquam ab unico fonte repeti debet, tunc me etiam tacente vos ipsi fateamini *vestrum in scientiis, in artibus, in commercio, in manufacturis et fabricis introducendis statum non nostrae incapacitati, sed legum nostrarum et exemptionum defectui tribuendum*; si igitur omnia ista in patria nostra miserrimam habent faciem, dicamus quoque leges et privilegia, quae vos quasi ad rabiem usque tuemini, tristissima esse, quae nos plus barbaris nationibus, quam cultis hujus seculi Europae provinciis similes reddunt” [19a] (A kiemelés tőlem: N. L.)

Martinovics részletesen összehasonlítja a különböző fontosabb tudományok helyzetét Európában és nálunk, s arra a következtetésre jut, hogy sem a filozófiában, sem a politikai tudományokban, a fizikában, a matematikában és a kémiában nem állíthatunk az európai nagyságok mellé hasonló magyarokat. Még a jogtudományban is elmaradtunk, s míg mások Hugo Grotiusokat és Puffendorfokat mutathatnak, mi csak a szomorú Werbőczyre és Husztyra esküszünk: „... nos interea tristissimis Werbőczio, Hustio et opere Tripartito justitiam ipsam et formam illius definimus, atque ad hos obscuros fontes, tamquam ad Minois le-

ges, confugimus” [19b]. Nem győzi elismételni Martinovics, hogy a természet mennyire kitüntette ajándékaival a magyart, de régi törvényeink és az előjogok rendszere mindent tönkretesznek s a többi népek alig is ismernek. „... nos interea, quibus natura praeclarum dedit solum, vires corporis fortissimas, ingenium alacre, animum bellandi primum in orbe, nos, inquam, per solas nostras antiquas leges et privilegia perpetuo quasi lethargiae morbo correpti, otiosi et prae superbia nullo nixa fundamento inflati ignari viximus” [19c]. Külföldre is hiába mennek ki tanulni fiaink, mondja. Ha itthon nem tanultak semmit, ott is csak szórakozást fognak kergetni tanulmányok helyett.

De a nemesi előjogoknál is többet ártottak a magyarságnak kulturális tekintetben is a papok, különösen a jezsuiták és a szerzetesek általában az elnyomással és a nép kiszípolyozásával. „Hac demum jesuitarum et monachorum agendi ratione ad haec usque tempora natio nostra in cultura ingenii, in artibus et commercio exolendis fere ultima inter omnes Europae provincias remansit, sacerdotes autem nullibi majorem vitae Epicureae gradum, quam in fertili hocce patriae nostrae solo attigerunt [19d].

A felvilágosodás egyik legelterjedtebb gondolata a vallásbéli türelmesség, a tolerancia. Ahogyan ez lassan tért hódít, úgy ismerik fel a vallási türelmetlenségben, a vallási viszálykodásokban hátramaradásunk egyik fontos okát. „Tekintsünk csak hátra hazánk dolgaira is — írja Darvas Ferenc, a magyar nyelv ügyének egyik első szónoka az országgyűlésen — a vallásbéli gyűlölség mely sok keserveket hozott nemzetünkre s mely sokszor győztek ezen megosztásával a magyaroknak ártani szerető ellenségeik” [20]! Kovács Ferenc dunántúli mérnök az anyagi kultúrának, a mesterségeknek akadályát látja a vallási villongásokban. „Akadályoztattak és hátráltattak, sőt csaknem egészen megfojtattak a mesterségek a vallásbéli szüntelen való villongások és gyűlölködések által. Bár akármind igyekezett is légyen valaki felemelkedni ez vagy amaz mesterség által, de ha ellenkező érzelmű hazafiak közé vetette vala őtet a szerencsétlenség, igen ritkán történt, hogy vagy alattomba vagy nyilvánvaló szakadatlan üldözés által le nem alázta és el nem nyomta őtet az írigység és a vakbuzgóságnak heve” [21].

A kor tudatában kulturális elmaradottságunk és nyelvünk elhanyagolása, a tudományok befogadására, közvetítésére való alkalmatlansága csaknem azonos fogalmakká válnak: egyik a másik okának, de egyben okozatának is vétetik. „Én pedig azt tartom — vélekedik Bessenyei — hogy a mi nemzetünkben az elmének minden tehetségei kitetszhetőképpen megvagynak. . . , hogy pedig a nagyobb rész a tudományoknak ízét nem érzi, az az oka, mert a maga nyelvével nem kóstolhatja.” Ellenvetheti viszont valaki, mint ahogyan szép számmal tették is, hogy a magyar nyelv alkalmatlan a tudományokra: „Nohát a nyelvet kell elébb is alkalmatossá tenni” [22]. Így Bessenyei. Mik is azonban nyelvünk mostani műveletlenségének okai, folytatja a vizsgálódást Decsy Sámuel, s az általa felhozott okok a magyar kulturális elmaradottság jelenlegi közvetlen okaira is fényt derítenek.

Decsy részletesen egyenként elemzett okai a következők: „1. Hazánk török szolgálatban való tétele. 2. Idegen nemzetből származott fegyelmek. 3. A nálunk letelepedett sváb új lakosok. 4. Mi magunk, idegen való lakásunk miatt. 5. Idegen nemzetből származott asszonyokkal való öszveházasodásunk. 6. A magyar nemes asszonyok a) idegen élet módjának követése által, b) idegen köntösben való öltözeteik által, c) idegen nyelvekkel való élések által, d) idegen férfiakkal való társalkodások és öszve házasságok által. 7. A tudományoknak iskoláinkban deák nyelven való tanítása. 8. Oka a magyar nyelv műveletlenségének némely könyvárosoknak és könyvkötőknek nagy fősvénysége” [23]. Decsy elmékedései igen különböző természetű körülményekre mutatnak rá. A legkényesebb, jelenben is ható ok a deák nyelv uralma és a Bécsből hozzánk áradó nyugati civilizáció csábító hatása, mely elsősorban az asszonyokra hat s kivetkezteti őket magyar nyelvökből, viseletükből s egyszerű, romlatlan magyar erkölcsökből. A szomszéd Bécs valamiféle kultúrmissziót is lát ebben s azok a németek is, akik a jól jövedelmező állami, főleg kamarai hivatalok kedvéért hazánkba jöttek. A felébredt nemzeti öntudat veszedelmet lát ebben a kulturális hatásban és erélyesen el is utasítja azt, sajnos nem sok eredménnyel. „Hogyha az a vég volt idegen nemzetbélieknek hozzánk való küldetéseiben, amint némelyek szoktak szólani, — írja a Bécsben élő publicista — hogy azok bennünket régi darabosságunkból kivégyenek s erkölcsünket kipallérozzák, azok által teljességgel el nem érték céljukat, mivel... csak azok küldettek közinkbe, akiknek hazájok semmi hasznát nem vehette...” [24].

A legkülönbözőbb eredőkből le lehet vezetni kulturális elmaradottságunkat és a 18. század végén a nemzet legjobbjai igyekeznek helyesen megállapítani a diagnózist, hogy a remédiumokat is célravezetően lehessen javasolni. A tény azonban egyelőre, sajnos, tény marad, és a nemzet alvó lelkiismeretét felébresztendő, élénk színekkel festik le íróink a magyarság különböző osztályainak, rendjeinek általános kulturális állapotát. „A főrendű nemesek bizakodván ősi gazdag örökségeikben elmulatták a hasznos tudományok tanulását... Mivel többnyire idegenek szoptatták s nevelték őket, teljességgel elidegenedtek nemzetektől...” De ha a tehetős főnemesek idegen kultúrák adófizetői, a vidéki kis és középnemesség teljességgel kultúrálatlan: „mi keveset tanultak ezek az iskolákban, azt is mindjárt elfelejtették, nem lévén abban semmi gyakorlások, és mivel szűk volt a magyar könyv, vadászásban, halászatban, korcsmákon való heverésben, egymással való veszekedésekben és más efféle trágárságokban töltötték el ifjú idejeiket... felebarátjaikat nem szerették, az alattok valókka pedig úgy bántak, mint az ebekkel. A köznép minden tudomány nélkül való volt... hibás értelemmel voltak a jóról és a rosszról... sokan közülük csak emberi ábrázattal különböztek az okatlan állatoktól” [25].

Werbőczy szinte még dicsekszik a magyar bárdolatlansággal [25a], a 18. századvég magyarja azonban már látja, hogy a régi dicsőség és hadierények emlegetéséből a modern Európában nem lehet megélni. Más nemzetek példájára most a tudományok mezején lehet a nemzetnek új

babérokat szerezni. Már Bessenyei ezzel fordul a budai egyetem tanáraihoz 1778-ban: „Budáról terjed a magyarok régi fegyvereknek dicsősége e világra, terjesszék ugyanazon helyről lelkeinknek nagyságát is éppen annyira, hadd legyenek bölcsességgel is nagyok azok, kik győzelmeikkel felemelkedtek” [26]. A magyar Európa jelentékeny nemzetének érzi magát s fájdalommal tapasztalja, hogy nem sok ügyet vetnek rá a többiek, nem ismerik, sőt megvetik. „Tekintsünk a mostani virágzó európai népekre. Honnét van — kérdi nem kis keserőséggel Batsányi —, hogy ezek, kik hajdan a magyar nemzetnek csak nevére is megreszkettek, utóbb ellenben vitézsége által, esküdt ellenségeik ellen óltalmaztattak, most mi bennünket ennyire hátrahagytak? Honnét van, hogy ezek egymás közt az elsőségért vetélkedvén, mireánk még csak ügyelni sem látszanak? hogy minket nevünkről is alig ismernek? sőt már nem is magyaroknak, hanem többnyire csak ausztriaiaknak (Oesterreicher) neveznek?” [27]. A feleletet szükségtelennek tartja az író: a szövegösszefüggésből úgyis világos, hogy kulturális elmaradottságunk miatt lettünk a modern Európában ilyen jelentéktelenné. A „sógorok”, az osztrákok pedig még csak tódítják rosszhírünket, élenjárnak a rágalmazásban. Elnyomattatásunk azt is eredményezi, hogy egyszerűen külön népként számon sem tartanak.

Vígasztalhatja magát a magyar azzal, hogy Mátyás idejében ez nem így volt, de megújítani a régi dicsőséget ma már csak tudománnyal lehet. „Ennek előtte míg még más európai nemzetek homályban ültek, mindenek mi reánk függesztették szemeiket, mostan pedig, amidőn a tudatlanságnak fedele szemeikről leesett, nem is tartanak minket kegyes tekintetekre méltóknak lenni... Corvinus Mátyás idejében úgy jártak az idegenek nemzetünk dicsőségének szemlélésére, mint Zséba királyné ment hajdan Salamon bölcsességének hallására, most pedig senki sem kíván hozzánk jönni... sőt sokan azt sem tudják, vagyunk-e a földnek színén, avagy sem... Ugyan nem méltán kesereg-e bennünk szívünk, midőn a régi időkről emlékezünk... Nem ébred-e fel bennünk őseinknek virtusaira való vágyakozás? Nem kívánunk-e más nemzetekkel a tudományoknak néző piacán vetélkedni, mint vetélkedtünk régenten a Mársnak mezején... Ha csak egy csepp magyar vér folyt is ereinkben, áldozzuk azt régi dicsőségünknek visszanyerésére... összevetett vállakkal erőlködünk boldogságunknak keresésében...” [28]. A másik hazában egész hasonló módon azt óhajtja Aranka György, hogy nemzetünk, mely eddig csak a vitézség palomája felett vetelkedhetett más népekkel, hamarosan „a pallérozódás, eszmélet és értelem világába is vetélkedhessék” [29]. Báróczy is arra biztatja nemzetét, hogy kövesse a többieket „a dicsőségnek öröktartó templomába”: „mi viszen valamely nemzetet a halhatatlanságra, hacsak nem viselt dolgai, tudományokban való virágzása és nyelvének közön-ségessé tétele!” [30].

Az Európában lakó többi népek konkrét példája állandó biztatást jelent az elmaradott magyarság számára. Valaki csak szól ekkor művelődési állapotainkról és teendőinkről, el nem mulasztja európai példákat emlegetni. Gvadányi József a maga módján kommentálja a neve-

zetes országgyűlést, de a magyar nyelv ügyében egyetért haladóbb pályatársaival: „Vessük szemeinket mi más nemzetekre, Francia és angulus, olasz, németekre, Szégyenlik szorulni idegen nyelvekre, Válik is hasznukra, nagy dicséretekre. — Virágzanak köztük minden tudományok, Anyanyelven folynak törvény s hagyományok, Így szólnak mesetek, így a tanítványok, Nem jönnek közükbe idegen bálványok...” [31]. Decsy Sámuel is azt kívánja, hogy bárcsak „más európai tudós nemzeteknek fényes állapota serkentene minket az ő dicséretes nyomdokainak követésére!” [32].

Már előbb, de a vizsgált időszakban is különösen három szomszéd népnek pozitív vagy negatív példája játszik nevezetes szerepet. Pozitív példának számít az orosz és német, mivel ők is el voltak kevés idővel ezelőtt még maradva a nyugati fejlődéstől, s ime az igyekezet, a nemzeti nyelv pártolása milyen csudákat tudott náluk véghezvinni. Az ő példájukat könnyebb nekünk követni, mint a nagyon előttünk járó franciákét. A kiváló nyelvtudós Gyarmathi Sámuel 1790-ben keletkezett magyar nyelvmesterében így ír: „Minden nemzet boldogsága és ereje nevelkedésének csillogó jele volt eleitől fogva nyelvének gyarapodása. Ezt bizonyították Babylon, Alekszandria, Athén, Róma, Páris, London s már ma, szemünk láttára Petersburg” [33]. Aranka György az ő Nyelvmívelő Társaságának munkálatait számbavéve, felveti, hogy jó volna az erdélyi nemzetiségek nyelvén is nyomtatni magyar nyelvtant, sőt görög betűkkel nyomtatni könyveket a románoknak, „melyben a Nagy Kata bölcs és messzelátó példája, ki a maga birodalmában a Koránt kezdette nyomtatni, figyelemességre és követésre méltó az igazgatás rendiben is” [34].

Még többen vetik fel a szomszédos németek példáját, mint követendő dolgot. Báróczy Sándor, a kor legszebb röpiratának szerzője, azt fejtegeti, hogy a rómaiak példáját követve a franciák méltóságra és kiterjedésre hozták nyelveket, s így folytatja: „Sőt még a németek is harminc vagy negyven esztendővel fogva miként mivelik a magokét! Hát mi ugyan alábbvalók lennénk-é?” [35]. A *Mindenek Gyűjtemény* cikkírója, valószínűleg Péczeli József maga, azokkal vitatkozik, akik szerint késő már most a magyar nyelv és tudomány ékesítésébe fogni, elkésztünk vele. Példának azt hozza fel, hogy 50 évvel ezelőtt a németek irodalma is kicsi volt, s ime mire mentek ily rövid idő alatt: „más nemzetek is kezdenek meghódolni néki: ki tudja Kedves Hazafijak! hát ha mi is ennyire mehetünk még 50 esztendő alatt!” [36]

A nagy nemzeti felbuzdulást élénk figyelemmel kíséri a debreceni öreg kollégium lelkes diákja, Csokonai. Őt is magával ragadja a nemzeti nyelvért való általános lelkesedés s papirra veti annak „felébredéséről” szóló gondolatit: mit el nem érhetünk a mi szép nyelvünkkel, ha a németek a maguk durva hangzású nyelvét úgy ki tudták csinosítani! „Igaz, hogy legutól vagyunk az európai nemzetek között, de annál inkább méltó törekednünk, a dicsőség is annál szeresebb lészen. Az a durva német nyelv, amely most már a számtalan jó s rossz könyvekkel egész Európát elborította s a tudományokkal egyedül maga kívánja elnyelni: mi volt a Gellert meséi előtt? Vizigothus nyelv, amint a nagy

Fridrik szokta volt mondani. Hát a mi nyelvünk... de azért ebben az állapotjában is szebb és alkalmasabb nyelv a legkipiperézettebb német nyelvnél” [37].

A lengyelek, akiknél a nagy szejm ugyanebben az időben végzi munkálatait, a párhuzamos negatív példa: a magyarral egyetemben a lengyel ragaszkodik a legtovább a latin hivatalos nyelvhez, meg is látszik sorsán és műveletlenségén! Gáti István felsorolja a legpallérozottabb és legboldogabb nemzeteket, az angolt, a franciát, a németet, melyek a maguk nyelvét gyarapítják: „Azok pedig boldogtalanabbak, amelyek azt elmellőzik idegenért, mint a magyar, lengyel, és ahhoz képest is boldogtalanok, amint azt elmellőzik” [38]. Röpiratának egy másik helyén a deák nyelv híveivel vitatkozik, akik többek között azt állítják, hogy a deák nyelv eltörlésével „megolcsódnék a tanult ember, minthogy semmi különbség nem lenne a köz és tanult ember között.” A felelet: „más nemzet felett tud szegény nemzetünk és a lengyel deákul: de ugyan azért van más nemzet felett való ritkasága is a nagy emberek közöttünk” [39].

De a lengyelek hasonló sorsa nem lehet vigasztalás számunkra. A világosság terjed Nyugaton, Keleten, virágzanak a tudományok. Meltán szakad fel a magyar ajkáról a keserű kiáltás: „Mitől van az, hogy ebben a megvilágosodott században is, ebben a mindenféle tudományoknak tavaszában is egyedül a mi magyar hazánk literatúrája elő nem mehet” [40]. „Hát mi ugyan alábbvalók lennénk-e?” [41] kérdi keserűen a bécsi testőrtiszt. A legnagyobb keserűség és a léleknek ösztökélő tüskéje, hogy már csak mi vagyunk hátra. Csokonai néhány évvel később keletkező ódája, a *Marosvásárhelyi gondolatok*, jutnak az embernek az eszébe, mikor Osvald Zsigmond sorait olvassa: „Valóban nagy kisebbségére szolgál nemzetünknek, hogy majd csak magunk vagyunk Európában, kik e részben hátra maradván, az anyai nyelvhez kötetett tudománybéli közönséges tökéletességben és az erkölcsi pallérozott ízlésben is felettébb hátra vagyunk.” — Ez egyben példa a sok közül, miként alakul ki a nemzeti kulturális köztudatban egy-egy közhely, hogy számos megformáláson átesve végre a nagy költő lantján találja meg végleges és méltó megformálását.

*Rajta, nemes lelkek! álljunk ki a gátra,
Már Európában csak mi vagyunk hátra,
Hívnak magok után a többi nemzetek:
Magyarok! derék nép! mit késtek? jöjjetek!
Mit késtek? termékeny benmetek az elme,
Forr szívetekben a dicsőség szerelme,
Vitéz lángotokat jobbra fordítsátok,
S a békeesség édes hasznát munkáljátok...
Méggyünk, nagy nemzetek!...
Törjük az akadályt, melytől nem mehetünk,
Mi az emberiség kertjébe sietünk.*

Az 1790/91-es országgyűlésnek valóban van bizonyos nemzetközi visszhangja, mint a lengyel nagy szejmnek is. A külföld figyelme egy pillanatra reánk is irányul, legalább így érzi a kor magyarja. A *Hadi és*

Más *Nevezetes Történetek* közli azt a hírt, hogy a híres göttingai történészprofesszor, Schlözer e napokban egyszer így kezdte el leckéjét: „Magyarul kell tanulnunk, mert a magyar nemzet saját nyelvét veszi fel közönséges dolgainak folytatására s megírására, hogy tehát azoknak kívántató esméretekre juthassunk, szükségünk lesz a magyar nyelvnek tudására” [43]. „Egész Európa néz ránk.” Így vezeti be Széchenyi Ferenc az országos bizottságokhoz beküldött javaslatait [44]. Kazinczynak is azt írja a külföldön katonáskodó László öccse, hogy „Az egész világ feltátott szájjal várja dolgotoknak menetelét; minden reményli, hogy mostani összejövetelek emlékeztetéssé lesz... én pedig bizonyos vagyok benne, hogy az a nép, amelynek a nagyság és szabadság a legfőbb megkülönböztető jelei, magát ebben az alkalmatosságban nagy nemzethez érdemesen fogja mutatni” [45].

„Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.”

Más nemzetek példája, a nemzeti dicsőség, sőt a nemzet fennmaradása egyként arra intenek, azt kívánják, hogy a nemzet kulturális színvonalát emelni kell, hogy a kor szavával élve a tudományokat közönségessé kell tenni az országban. Így emelkedhetik a magyarság a kívánt boldogságra. „A tudományoknak kulcsa a nyelv — olvassuk a *Jámbor Szándékban* — még pedig a számosabb részre nézve, amelynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak született nyelve. Ennek tekéletességre való vitele tehát első dolga légyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni, s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.” — Besse-nyei már 1778-ban sem valami új, sohasem hallott dologként hirdette a nagy igazságot: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.” Mostanra meg még több embernek vált szilárdan és lelkesen vallott meggyőződésévé ez az igazság. Kiss József egyenesen a *Magyarság* szerzőjére hivatkozva ismétli azt a nemes magyar nemzet színe előtt. Úgy látszik azonban, vannak ellenzői még e magátólértetődő és világos tételnek is. Erre utal Aranka György megfogalmazása *Rajzolat*-ának elején. „Mit mondhat az ember, ha igazat akar mondani, egyebet, hanem amit már eddig mások sokszor is megmondottanak ugyan, de mivel mégis vannak, akik fel nem vették, nem lehet újra is nem mondani: hogy az egyiptomiaktól fogva, kik a világosodás rendében csaknem elsőnek tartatnak, a hatalmas német nemzetig, mely a legifjabbak közé számláltatik, minden eddig megvilágosodott nemzetek magok világosodásukat, ha nem egészen is, de egyenesen anyai nyelvek mivélésének köszönhetik” [46].

Az egész okfejtésben, melyet a nevezetes esztendőök röpiratai különféle fogalmazásban ismételtetnek, világosan megkülönböztethető a három elem: az emberi élet célja a boldogság, ennek egyik, ha nem is legfontosabb eszköze a tudomány, a tudomány kulcsa a számosabb részre nézve az anyanyelv. Mindebből következik, hogy a nemzeti bol-

dogság állapotának elérése céljából az anyanyelvet kell ápolni, azt kell a kulturális életben és a közéletben egyaránt uralkodóvá tenni. A két dolog, a kulturális és a politikai Bessenyei legelső röpiratában is összekapcsolva jelentkezik már. A *Magyarság* írója is tisztán látja már, hogy olyan korban él, „melyben minden haza önnön nyelvét emeli, azon tanul, azon perel, kereskedik, társalkodik és gazdálkodik.” A nemzeti nyelv átszövi tehát másutt a nemzeti élet minden területét, csak nálunk szorul Hamupipőke szerepére.

Az 1790-ig lefolyt évtized nagy politikai iskola volt a magyarság számára: ekkor már teljesen általánossá válik és a leghatározottabb követelések tárgya a magyar nyelvnek nemcsak a tudományokban való érvényrejuttatása, hanem a közélet minden területén uralkodóvá tétele. Ezt az általános követelést a legtömörebben Decsy Sámuel fogalmazza meg: „Valameddig a magyar nemzet anyai nyelvét serényebben nem műveli és azt közönségessé nem teszi az egész hazában, addig sem természeti, sem erkölcsi, sem polgári állapotjára nézve boldog nem lehet...” [47]

Nemzeti közéletünk fejletlensége folytán természetesnek kell tartanunk, hogy a kulturális követelés kezdetben erőteljesebben jelentkezik a politikainál. 1790—91 megélénkült politikai légkörében a nemzet az anyanyelv természetes jogainak általános érvényesülését sürgeti, egyelőre kevés eredménnyel. A literatura, a tudományok és a szépirodalom terén a nemzeti nyelv érvényesítése kevesebb akadályba ütközik és itt is válik előbb valóra.

Mivel az eddig elhanyagolt nemzeti nyelv pillanatnyilag még kevésbé alkalmas a tudományokra, mint a latin vagy a II. József által is erőszakolt német, a legfontosabb érv használata mellett a számosabb rész érdeke, tehát egy kifejezetten demokratikus elv. „Megengedem — mondja Bessenyei — hogy a kevesebb rész az idegen nyelvek tanulásával együtt a tudományokban is teheti magát tekéletessé, ha szintén az ő született nyelve műveletlen is. De ezt nem lehet közönséges és mindenre kiterjedő haszonnak mondani. Mert csakugyan a számosabb részszel, amelynek az idegen nyelvek tanulmányozásában módja nincs, a maga tudományát nem közölheti” [48]. Az általa javasolt Magyar Társaságnak legfőbb haszna is az lenne, hogy „a nyelvnek előmenetelével együtt a tudomány is az országnak minden rendű lakosaira kiterjed.” A kulturális demokrácia gondolata elvben általános, csak részletesebb vizsgálat mutatja meg a rendi tagoltságból eredő korlátokat. Annyi bizonyos, hogy mindenki kívánja a kulturális javak szélesebb rétegekre való kiterjesztését, hiszen a latin nyelv uralma, az iskolarendszer, az általános szegénység és egyéb okok folytán a kultúra áldásaiban igen kevesen részesülnek nálunk. Igen vékony és nehezen gyarapodik az értelmiségi réteg. Az *igaz hazafi* szerzője szerint is nálunk „a tudományokra vezető út oly keskeny és töretlen, hogy míg nem azokra édes anyai nyelvünknek segítségével vezéreltetünk, igen kevesen juthatunk azokhoz, és nemzetünknek nagyobb része mindenkor tudatlanságban és durvaságban marad...” és így „a bölcsesség, az erkölcsi érzés és az ezekből folyó becses mineműségek, melyek a polgári életnek fundamen-

tomi, jóltevő sugaraikat minden rendre közönségesen” nem terjeszthetik ki [49].

A kultúra javainak kiterjesztésében egyelőre azonban mégsem a szociális szempontokat látják meg elsősorban, hanem a kor természetének megfelelően a nemzeteket. Kimondva vagy kimondatlanul, mindenki előtt ott lebeg a polgári értelemben vett nemzettéválás szükségessége. Az egységes és elég széles rétegekre kiterjedő nemzeti kultúra pedig úgy tűnik fel, mint a nemzettéválás folyamatának előkészítője, vagy szükségszerű velejárója. A legérdekesebben és legrészletesebben a praktikus gondolkodású Aranka György ír erről: „Akik távol vagynak egymástól, ámbár azon egy nyelven beszélnek is, sőt még azon egy hazában laknak is, ha egyik a másik gondolatját nem tudhatják, mindkét rendbéliük egymásra nézve süketek is, némák is. Ez a sorsok bizonyosan egy különböző nemzetekből és nyelvekből álló haza lakosainak, míg egy nyelv köztök közönségessé nem tétetik. Ez a sorsa egyazon nyelv és nemzet részeseinek, míg az ő jó gondolatjokat s különböző esméreket egymással közleni, azokat mintegy egybeszedni, egy csomóba kötni és azoknak közönséges folyamatot adni nem tudnak” [50].

Aranka szerint tehát igazi szellemi egységet egy nyelven beszélők is egy hazában csak akkor alkotnak, ha a szellemi javak cseréje, vagyis az egységes nemzeti kultúra biztosítva van. Feltűnik soraiban az a haza is, mely különböző nemzetekből és nyelvekből áll s ennek szellemi egységét is igen könnyen megteremthetőnek gondolja a racionalista Aranka, éppenúgy mint II. József. Erről a vonatkozásról azonban majd később beszélünk részletesebben. Az elsónél maradván, Aranka szerint éppen azért kell az anyanyelven művelni a tudományokat, irodalmat, mert az idegen nyelven vagy nyelveken művelt tudomány válaszfalat húz a nemzet fiai közé. Vannak nálunk tudós emberek, elmélkedik egy más helyt, de ez a tudomány idegen és nem hazai palánta, mert idegen nyelveknek köszönhetik a tudást. „Valameddig az igazgató, törvénytevő s tudományi, tanító, olvasó és író nyelv nem nemzeti, mind addig egy választó kárpit vagyon a nemzetnek közepette felhúzva. Légyen bátor egyik részében, amint vagyon is, a világosodásnak bizonyos mértéke, csak magok között van abban az egyik részben s másokra által nem hathat’ [51]. Nem az a cél, fejtegeti az erdélyi rendeknek az író, hogy csupa tudósokat neveljünk, hanem egyedül az, „*hogy az a közkárpit, az a közfal tulajdon mi magunk között elrontassék*. Hogy a világosodás, a tudomány hazai palánta légyen, mintegy polgárrá tétessék, indigenáltassék” (A kiemelés tőlem: N. L.)

Rákóczi szabadságharcának leverése óta politikailag és közigazgatásilag két magyar haza van, hogy Bécs könnyebben tudjon rajtuk uralkodni. Most is külön üléseznek a rendek Pesten és Erdélyben. Ez a megosztottság is akadálya az egységes nemzeti kultúrának és talán éppen a nemzeti kultúra egysége előkészíthetné a politikai egységet. Már Bessenyei kimondja: „a magyar nyelvnek s tudománynak tekintetbe nincs Erdély, hanem csak egy magyar haza” [52]. A magyar irodalom s tudomány művelői igyekeznek magukat ehhez az elvhez tartani s éppen az előbb idézett Aranka György az, akit a magyarországiak közül

a legtöbben megajándékoznak bizalmukkal. Kazinczy részletesen tájékoztatja barátját az itteni irodalmi helyzetről, s éppen a tájékoztatás szükségessége mutatja, hogy a két ország szellemi élete között a vérkeringés korántsem elég élénk. Amikor a nagy nemzeti fellángolás szalmalángja csak Erdélyben képes egy nyelvmívelő társaságot létrehozni, az itteni írók nagy örömmel üdvözlik a sikert, s úgy gondolják, hogy Erdélyben különb a kulturális helyzet, mint ideát.

Aranka első röpiratának megírásakor úgy értesül, hogy Magyarországon már sikerült a Magyar Társaságot létrehozni. Ezzel az egyébként téves hírrel igyekszik alátámasztani az erdélyi nyelvmívelő társaság szükségességét. „Mert midőn a Pesti Magyar Társaság a nemes magyar nyelv művelésében és megállapításában foglalatoskodik — érvel — egy olyan tárgy körül forgolódik, mely minket véle egyaránt illet. És ha mi magunkat ezen közös dologból kihúznók, ne talán könnyen megeshetnék, hogy a nemes magyarországi és erdélyi egy magyar nyelv lassan, lassan majd úgy megkülönböztetnék, hogy nem két hazában egy nyelv, mint most, hanem egy nemzetben két nyelv lenne. Melyet nemes hazámnak s édes nemzetemnek nem kívánhatok” [53].

A nemzet felét a nők alkotják, s a női nem valósággal intézményesen ki volt általában zárva a kulturális életből. Alig volt lehetőségük elemi iskolán túl a művelődésre. A főrangúak leányait idegen nevelőnők kultúrában is idegenekké tették. A nemzeti kultúra bázisát szélesíteni lehetne igen jelentékeny mértékben, ha a nőket be lehetne vonni a kulturális életbe. Jelenleg éppen a latin nyelven művelt tudomány egyik oka annak, hogy a nők nálunk vagy műveletlenek, vagy modern nyugati nyelven művelődnek s a komoly, latinul beszélő férfiaktól elkülönülnek: „... hogy ha mindenenek deákul folynak, úgy miként értik meg... az asszonyok...?” [54]

A nők politikai jogaiért elég hamar megindul nálunk a harc s az angol Mary Wollstonecraft híres könyve [55] előtt két évvel, 1790-ben három röpirat is megjelenik magyar nyelven, mely politikai jogokat követel a nemzet addig ebből kirekesztett felének. Az asszonyok nevében beszélő egyik írat a politikai gyűléseken való megjelenés lehetőségét és jogát érdekes módon kulturális indokkal támasztja alá. Ha pl. a magyar anyák jelen lehetnének az akadémiai tervezet országgyűlési vitáján, sokkal jobban tudnák azt a nemes szándékot a maguk körében támogatni. „Bennünk is fellobbanna a tudományoknak lángja,” szólnak az asszonyok a férfiakhöz, „úgy hogy a magyar nemes asszonyoknak termékeny elméjekre nézve, a vidék nemzeteknek bámulására, magyar Saphókat, Corinnákat, Mme Sévignéket... számlálhatna dicső országotok” [56]. De más nevezetesebb következtetése is volna annak, ha az asszonyok résztvehetnének a nemzeti kultúrában: „... ha bennünk felgyullad a tudományok iránt való buzgó szeretet, abból még az is fog következni, hogy magunk is kedvelvén a tudományokat, önnön magzatainkat is nagyobb szorgalommal gerjeszteniénk azoknak megtanulására.” A magyar asszonyok prókátoraként fellépő Pálóczi Horváth Ádám szerint is „... könnyebb az éles, kicsínosított elméjű asszony gyermekéből a nevelés által nagy embert faragni, mint a csupa botbul Mercuriust” [57].

Verseghy Ferenc Millot-fordítását „A magyar asszonyi nemzethez, úgymint a hazagyermek nevelőjéhez” ajánlja, mert úgy gondolja, hogy nemzetünknek nevelése az ő kezükben van. Ma a dajkák és a nevelők annyi előítéletet terjesztenek, hogy húsz év is alig elegendő azoknak levetkezésére. Mennyivel jobb volna, ha „a jót és az igazat édes anyáink tejével beszophatnánk,” így ti „legottan, mihelyt férjfikorunkra jutnánk, egyszersmind helyesen-gondolkodó *polgárok* is és józan indulatú *emberek* lehetnénk.” Történelmi munkáját Verseghy e meggondolással a nőknek ajánlja: „A Ti kezetekben adom tehát ezt a Történetet, melyben más nemzetek boldogulásai vagy veszedelmei az ő okaikkal együtt foglaltatnak. Tanuljátok meg abból míg ifjak vagytok, hogy azután mint anyák a Ti kedves magzataitokkal közleni tudjátok mind azokat, a mik nemzetünknek állandó és igaz boldogulását előmozdítják” [57a].

De nemcsak azt a hatást kell számbavenni, amit az anya gyermekeire kifejt. Igen jelentékeny a nők hatása a társadalmi életben a férfiakra. Izlésük, érdeklődési körük nagyban irányítja azokét. A francia példák, melyekre a korban szívesen hivatkoznak, bizonyítják, hogy a nők nemcsak a politikai életben, hanem a kulturális életben is jelentékeny szerepet tudnak vinni. A Bécset ismerő Decsy Sámuel igen szépen és érzéketesen írja le ezt tanulságképpen is: „Akármely nyelvnek művelésében is legtöbbet használhat a szép nem. Mi kik ifjú korunkban halált is készek volnánk egy szép asszonyért szenvedni, örömet alkalmaztatjuk magunkat a szép nemhez. Mihelyt a magyar asszonyság a magyar könyvek olvasásában gyönyörködni fog, éppen az az ereje leszen íz-érzéseknek, mely vagyon szerelemre gerjesztő titkos tekinteteknek szíveinkben, mi is magyar könyvek olvasására fogjuk magunkat adni” [58].

A következő időszak megmutatta, hogy mennyire igazuk volt írónknak, amikor a nők bevonását a nemzeti kultúrába oly fontosnak tartották. Még 50 év múlva is ódát zeng büntetésül a magyartalan hölgyhöz Vörösmarty, s barátja, Bajza József éppen a Tudományos Akadémiában panaszolja el dörgő szavakban, hogy szívnyelvünk még mindig idegen éppen a nők idegenpártolása miatt [59]. Kazinczy is úgy találja már: „... sok függ attól, hogy asszonyokat formáljunk” [60], és éppen ezért hasznos dolognak tartja, hogy számukra is van valamiféle szabadkőműves társulás. A női nem oly nagy s reménytelen tisztelője, mint Báróczy, lelkes szavakkal követeli, hogy a közügyek magyarul folyjanak az asszonyok részvétele kedvéért; az egész nemzet javára: „Mit nem várhatnánk még a férfiakat éles elmésségekben sokkal felülhaladó szép nemtől!... Valamint erkölcsünk szelídítését egyedül ennek a kuruzsló szép nemnek köszönhetjük, úgy fontos dolgokban is sokszor orvosló tanácsokkal lehetnének hasznosak” [61]. A *Post Nubila Phoebus* szerzője is az asszonyi szép nemet hívja segítségül a nemzet számára oly nevezetes pillanatban, hogy „a haza romlásának orvoslásából” ne vonják ki magukat: „A ti erőtök, Szép Nem! messze kiterjed házatokon kívül is. Elegendők vagytok ti arra is, hogy egy nemzetet más nemzetté változtassatok” [62].

A röpiratok szerzői szemére hányják a szép nemnek, hogy a nem-

zeti felbuzdulás előtt ők jártak az élen az idegen divat és az idegen nyelv majmolásában. Most pedig felszólítják őket a nemzet színe előtt, tegyék jóvá nagy hibájukat: „A természeti igazság is azt kívánja tőletek, hogy ti, kik ezelőtt való esztendőkből idegen nyelvhez, öltözethez, életnek módjához és társasághoz való hajlandóságtok által legtöbbet ártottatok a magyar nyelvnek és tudományoknak, most már, midőn anyai nyelvetek hamvából feltámadt, de még csak csecsemői állapotjában vagy, azt tehetségetek szerént ápolgassátok s neveljétek” [63].

A nemzeti nyelv

A lényeges dolog a nemzeti művelődés, és a nemzeti nyelv kiművelése csak ennek az alapvető és lényeges célnak a megvalósítását szolgálja. A kor idevonatkozó nyilatkozatait olvasva úgy találjuk, hogy mégis sokkal több szó esik a nemzeti nyelv ügyéről, mint a tudományokról, a felvilágosodásról. A kettőt egynek érzik és ha a nemzeti nyelvről beszélnek, a tudományok közönségessétételét is vele értik. Néhány évvel később írja, de a 90-es évekre is nagyon jellemző Kiss József magyarázkodása: „Öszvejavarni látszatom a magyar nyelvet a megvilágosodással, amidőn keresztül-kasul hol erről, hol amarról beszélek; hanem úgy vagy az, mint a kettő igen együtt jár: soha nem juthat eszembe a megvilágosodásnak haszna, hogy a magyar nyelv felvételének szüksége egyszersmind eszembe ne tűnjön. A megvilágosodás hazánkba közönséges nem léssen, még nyelvünknek közönségessé tételével a józan és hasznos gondolatok egyformán nem közöltetnek” [64].

A korszak vezető eszméje nálunk különben sem a felvilágosodás, hanem a nemzetiség. Az egységes nemzeti kultúra, melynek alapvető feltétele a nemzeti nyelv fejlesztése, hatáskörének kiterjesztése, csupán mint a nemzettévalás előkészítője, egyik faktora érdekes. A cél a nemzet boldogsága, a nagyobb rész boldogsága, melynek egyik nem is csekély hatású eszköze, de csak eszköze a tudomány. Mivel a nemzeti boldogság, csak úgy érhető el, ha a nemzeti nyelv az élet minden területét áthatja, az egész nemzeti kulturális, sőt politikai és társadalmi élet legfontosabb mozzanata a nemzeti nyelv ügye. A nemzet életének e fontos, sok szempontból döntő és egy igen válságos korszakot lezáró pillanatában az anyanyelv a nemzet legfontosabb kincsének tűnik, melynek segítségével minden probléma megoldható, a veszniért nemzet megőrizhető, régi dicsősége helyreállítható, örökös boldogsága megalapozható.

Európa történetében máskor is megfigyelhetők hasonló pillanatok. Hollandia a 16. században nemzeti önállóságát vívta ki, s a harc ideológiai fegyvertárában a vallásos mozzanatok mellett nem lényegtelen szerepet játszott a nemzeti nyelv iránti lelkesedés. A nemzeti öntudatot olyan érvekkel erősítik a kor nyelvészei, hogy a holland nyelv („teutonica lingua”-nak nevezik) az emberiség ősnyelve, a legrégebb és leggazdagabb nyelv messze földön. A francia Rhétoriqueurök példájára

„Reederijkers” néven nyelvi és költői társaságok jönnek létre. A költők lantján felzeng az anyanyelv dicsérete. Striverius 1576-ban minden nyelvek fejedelmének nevezi a hollandot, mely tele értelemmel, erővel és fénnnyel, s felruházva hihetetlen édességgel [65].

A magyar helyzethez közelebb áll a 17. század német példája. Németország a 30 éves háború viharában ezer sebből vérzik, idegen hadseregek zsoldosai pusztítják, nemzeti egységről beszélni sem lehet. A háború éveiben keletkeznek a német Sprachgesellschaftok, hogy a német egység egyetlen megmaradt biztosítékát, egy jobb jövő egyetlen reményességét, a német anyanyelvet műveljék, tisztogassák az idegen hatások gyomjaitól. J. Georg Schottel nagy nyelvtana, a *Teutsche Sprachkunst* 1641-ben jelenik meg. Keresi a nyelv összavait, melyekből szerinte a német nyelvben van a legtöbb, hiszen a német Európa ősrégi, tiszta főnyelve, a többiek mellette zavaros keverékek, korcsok. A nyelvnek ezt az ősrégijét meg kell őrizni, mert ettől sok függ a szerencsétlen politikai helyzetben. A német anyanyelv az egyetlen eszköz és záloga a majdan meginduló önálló német nemzeti fejlődésnek.

Ezért mondja azt ki általános tételként is Schottel: „Das einzige Band menschlicher Einigkeit, das Mittel zum Guten, zur Tugend und zur Seligkeit und die höchste Zier des vernünftigen Menschen sind die Sprachen.” A 17. században a német nyelv valóban ilyen megtartó és összetartó erőnek bizonyult. Akik megtisztításán és fejlesztésén dolgoztak, joggal érezték magukat a német jövő munkásainak [66].

Nem hatást akarunk kimutatni a magyar szellemi életre, csupán arra utalunk, hogy hasonló körülmények, lényegileg azonos feltételek mellett azonos következményekkel járnak a szellemi életben is.

A nemzetfogalomban már régóta igen előkelő szerepet játszik a nemzeti nyelv. Íróink nem is tartják feleslegesnek ezt hangsúlyozni. Batsányi a *Magyar Museum* szélesebbkörű elterjesztését célzó *Tudósításában* így írja körül a nemzet fogalmát: „A népeket nemcsak az országoknak határai választják el s különböztetik meg egymástól. A gondolkodásnak módja, az erkölcsök s úgynevezett nemzeti szokások, s nyelv, a törvény, a ruha: ezek tesznek leginkább különbséget közöttük. Ezeket nyugszik, ezek által láncolatik össze mindenféle polgári társaság... A nyelv pedig különös természeti bélyege s fenntartója minden nemzetnek. Ennek virágzásától, vagy megvettetésétől függ mindenkinek boldog vagy boldogtalan sorsa.” A régi Athén és Róma példáját hozza fel, ime „nyelvekkel együtt virágzott szerencséjük, nyelvekkel együtt elfogyatkozott!” [67]

Egészen felesleges lenne Batsányival azon vitatkozni, hogy a dolgok logikai és történelmi sorrendje nem ez volt. A lényeg a mi számunkra, hogy a 18. század végén így látták ezt. — A magyarnak éppen elég oka volt ekkor arra, hogy anyanyelvébe, mint mentőeszközbe kapaszkodjék. Gazdasági és politikai téren gúzsba volt kötve. A tudomány és a nemzeti nyelv egyszerre mentőeszközként jelennek meg szemében nemzetisége megőrzése érdekében. Különben is olyan nagy történelmi tapasztalat állt közvetlenül mögötte, mint II. József uralkodása, nyelvi rendeletei. A germanizáló császári akarat révén egyesek szerint

„Édes anyanyelvünk a közelebb múlt esztendőkből oly veszedelembé jutott már, hogy néki vagy éppen veszni, vagy pedig a cigányok nyelvekkel egyenlő állapotba szorulni kellett. Ezen szerencsétlen alkalmatlansággal édes nemzetünk magzati is annyira szorongattattak, hogy tulajdon anyja nyelveket elfelejteni kényszerítettek...” [68]

A germanizáló császár rendeletei azonban egyben vetélkedésre ingerlik a magyar írókat. „Hazai literaturánk — írja a nemzeti felbuzduláshoz csatlakozó jozefinista Kazinczy — a német nyelv terjesztgetése által vetélkedésre ingereltetvén, kevés idő alatt segítség nélkül is arra a magasságra lépett, amelyhez különben félszázad kívántatott volna” [69]. A németesítést sürgető császár az ellenkező hatást érte el tehát: „Győztünk!... javunkra vált megaláztatásunk... Ezek a szomorú emlékeztető idők tanítottak meg bennünket arra, hogy nyelvünk megtartása s elterjesztése nélkül hazánkban is mindég idegenek leszünk, és a nemzet nem különös nemzet, hanem csak kolónia lesz...”

II. József megkeseredett lélekkel kénytelen volt az egyre erősödő nemesi-nemzeti ellnállás és a nemzetközi helyzet hatására visszavonni „népboldogító” rendeleteit. A rövid időre felszabadult nemzet keresi a jobb jövő útjait. A szerteágazó helyes törekvések között a nemzetiség eszméje az összekötő kapocs, ennek pedig központi mozzanata a nemzeti nyelv kultusza. Ez ellen, ennek a közéletben való érvényesülése ellen irányultak a germanizáló rendeletek, ezt kell ápolni és elterjeszteni, ha nemzetként élni akarunk. Osztály és valláskülönbségek, érdekellentétek megosztották más kérdésekben a nemzet erőit. Úgy tűnt fel, hogy a nemzeti nyelv ügye az, melyben mindenki egyetért. E lobogó alatt futhat újra szabad vizekre a magyarság csaknem zátonyra jutott hajója. „Egynéhány esztendőktől fogva majd csak nem úgy lehet e részben képzelni nemzetünk, mint egy iszapban elsüllyedett hajót... Ezt az ült hajót egy emelő ruddal lehet a többek között az iszaptól felvenni, hogy még egyszer a víz színén lebeghessen és kiterjesztett vitorlákkal repülhessen. Ez az emelő rúd volt a nyelv, melyet minden különbség nélkül féltének minden igaz magyarok. Ez a nyelv emlékeztette őket az ő vitéz eleikre, Attilára, Hunyadi, Mátyásra, Lajosra, a Báthoriakra, egyebekre, s. a. t...” Így Péczeli [70].

A nemzeti nyelv tehát a korszak legfontosabb kulturális problémája, melynek azonban a politikai nemzeti törekvésekkel is a legszorosabb kapcsolata van. Ezért érdemes lesz vele kissé részletesebben is foglalkozni. Milyen erőt és milyen különös hatásokat tulajdonítanak írók és politikusok az egyszerre felfedezett és körülrajongott anyanyelvnek?

Mindenki úgy tartja, hogy a nemzeti nyelv a legbiztosabb eszköze annak, hogy a magyar mint nemzet megmaradjon és újra híressé váljék Európában. Báróczy Sándort idézzük elsőnek; így biztatja honfitársait: „... igyekezzünk önön magunk nyelvét is mély álmából felserkenteni és azáltal nemzetünket az örökös feledékenységnél mélységéből, mint egy új életre kihúzni és míg az egész világgal nem lehet, addig is legalább az európai nemzetekkel megismerettetni” [71]. Péczeli József jól tudja, hogy a nemesség egy nem jelentéktelen részét nemesi szabadságának elvesztésétől való félelem tüzelte fel József ellen, ez fűti

mostani nagy nemzeti buzgalmát. Ezért igyekszik a főfigyelmet a nemzeti nyelvre irányítani: „A magyar nyelv felemelésének s virágoztatásának kell most minden magyarok fő céljának lenni. Nem abban áll a nemzet dicsősége, hogy házainkon számok ne legyenek, földeink meg ne méretessenek, a nemesség szabadon nyúlászhaszon, s. a. t., hanem abban, hogy a mi nyelvünk légyen a maga hazájában az első s a mi literaturánkat ne csak megesmerjék, hanem becsüljék is az idegen nemzetek. Úgy hogy ha a Magyar Haza minden régi jussait visszanyeri is, de ha a maga nyelvét az ítélő székekben s iskolákban uralkodó nyelvvé nem teszi, olybá tartsa mintha semmit sem nyert volna, mert ami legfőbb lett volna, azt mulatta el” [72].

Az ország a 18. század folyamán feltöltődött nem magyar népelemekkel, s a magyarság már nincs abszolút többségben. Sőt a korban úgy tudják, hogy a népességnek csak egyharmada magyar. Ez nyilvánvaló túlzás, de alkalmas érv Decsy Sámuelnek arra, hogy ezzel is a magyar nyelv ápolása és a tudományos társaság létrehozása mellett igazson. Nagy szükség lenne az Akadémiára, hiszen idegen a király, kultúrában idegenekké váltak a főrendek. „Ennekfelette — teszi hozzá nyomtatékul — magyar hazánknak kétharmad része idegennyelvekkel élőkkel tölt bé és félő, hogy előbb vagy később számkivetésbe ne küldetessen dicsőséges nyelvünk.

Hol fogjuk akkor Magyarországot keresni?... hol fogunk magyar szívet találni?... Annakokáért míg még időnk vagyon, szorgalmatoskodjunk drága nyelvünknek fenntartásáért, bizzuk annak oltalmát egy... magyar Tudós Társaságra” [73].

A Hadi és Más Nevezetes Történetek „írói”, Görög és Demeter 1790 márciusában nevezetes pályakérdéseket írtak ki. Első kérdésük így hangzott: „Micsoda ereje vagyon az anyai nyelvnek a nemzet természeti tulajdonságának (nationalis character) fenntartására?” A kérdés a nyelv és a nemzet kapcsolatának sokat vitatott kérdésére vonatkozott tehát, oly időben azonban, amikor nálunk Herder gondolatai még nem válhattak ismertekké. A nemzet és anyanyelve kapcsolatáról azonban már Herder előtt is igen sokat írtak, a nemzeti karakter kérdése pedig igen foglalkoztatta a kor embereit: s igen fontos megtartó erőt tulajdonítottak ennek a nemzet sorsát illetően. Az újság szerkesztői a beérkezett legérdemesebb munkákat ki is nyomtatták a kitűzött pályadíjból. Gáti István prédikátor szerint a nemzeti bélyeg, mely a nemzetet a legszorosabb egységben tartja, a természetben, az öltözetben, az eledelben és a nyelvben áll. Nehézkesen bizonygatja azután, hogyan kell a nyelvben határozott nemzeti bélyeget érteni: „Különösen a nyelvben lévő nemzeti természeti bélyeg áll... a beszédben vagy szókban. És ez az én ítéletem szerint a nemzetnek, mint nemzetnek legkülönösebb és minden nemzetekből megkülönböztető természeti bélyege.” A test, eledel, öltözet lehet másokkal is közös. „De a nyelv dolga éppen más lábon áll, mert enélkül senki nemzetté nem lehet igazán, hanem csak korcsa, sőt a nemzet is, mint nemzet fenn nem állhat. Ezáltal pedig mind fennáll a nemzet, mind nemzetté lehet az idegen is, mégpedig abban a mértékben, amelyben tökéletesítette magát azon

nyelvben” [74]. „Bátran elmondhatom — folytatja néhány lappal ar-
rébb — hogy az anyai nyelvnek a nemzeti természeti tulajdonságok-
nak nemcsak fenntartásokra, hanem tökeletesítésekre is mindenek fe-
lett való ereje vagyon, úgy mint amely éppen ezeknek fenntartásokba
foglalatoskodhatik és foglalatoskodik leginkább... A nemzeti termés-
zeti tulajdonságoknak fenntartó eszköze a nyelv...” [75]

A másik pályamunka szerzője, Vedres István mérnök is ugyanezen
véleményen van. Szerinte is „minden nemzetnek különös geniusa s
természete van, amelyet akkor vesz el, amidőn anyanyelvét változtat-
ja, lesz belőle olyan, mint mikor a diófába szilvafát oltanak” [76]. Pél-
dának a Bécsben sokáig lakott magyar urakat említi, kik elfelejtették
anyanyelvüket és megszűntek magyarok lenni érzésben és indulatban
is. Vedres a rendkívül sokak által olvasott Montesquieu-re hivatkozik,
aki szerint „csak a muzsikának megváltoztatása is megváltoztathatja az
országok igazgatásának módját.” Természetes, mondja erre Vedres,
hogy a nyelv megváltoztatása még inkább megváltoztatná. Az idealista
elmélkedés az ok és okozat önkényes felcserélgetésével és teljesen fe-
lületes, hibás délibábos nyelvészkedéssel, analógiák előrángatásával kü-
lönös következtetésekhez jut el. A kortársak azonban komolyan vet-
ték az olyan fejtegetéseket, amiket Vedres előbbi megállapításaihoz
fűz: „Nem ok nélkül való vélekedés az is, hogy a nyelvek természeté-
nek hasonlatosságát követi a nemzetek polgári állapotjának mivolta.
Mert olvassuk azt, hogy a német nyelvnek sokkal nagyobb hasonlatos-
sága legyen a görög, mintsem a deák nyelvhez; és valóban mit ábrázol
a kerületekre feloszlott Németország is egyebet, mint Görögország vá-
rosainak külön külön való birodalmait. A nemzeti magyar nyelv pedig
sokkal hasonlóbb a deák, mintsem a görög vagy másféle nemzet nyel-
véhez. Kevés különbsége is vagyon egy magyar szabadsággal élő nemes
embernek a hajdani Rómának polgárjától...” [77]. Nem találhatunk
ezek után abban semmi különöset, ha Decsy Sámuel szerint „a magyar
nyelv a magyar szívvel elválaszthatatlanul öszve vagyon kötve, úgy-
hogy aki a magyarnak nyelvét eltörli, meg fogja az a magyar vitézi bá-
torságot is fojtani.”

A nemzeti nyelv a nemzeti karakter, tehát a nemzet fennmaradá-
sának legfőbb eszköze. Már a tudomány — boldogság okfejtésnél lát-
tuk, hogy egyben a nemzet boldogságának és boldogulásának legfonto-
sabb faktora, „melyben a nemzetnek nemcsak legjelesebb, de még leg-
drágább kincse is vagyon helyheztetve” [78]. Innen íróink lelkes hangú
nyelv-ünneplése. Baróti Szabó Dávid „Ősinkről maradott legfőbb kin-
csünk”-nek nevezi ünnepi ódájában [79]. Édes Gergely szerint isten
után a nyelv a haza legfőbb támasza: úgy ír róla rajongó ódában, mint-
ha magáról a hazáról lenne szó s mint a hazát, édesanyának nevezi a
nyelvet is: „... szüntelen édes anyám. Édes anyám, mely vérén szer-
zette hazámat s termő lakhelyemet; szüntelen édes anyám. Édes anyám,
amely soha gondoskodni felőlem Élven meg nem szűnt...” [80]

Amit eddig elmondtak az anyanyelvről íróink, az végeredményben
minden nyelvre egyformán vonatkozhatik. Minden anyanyelv ilyen
csodálatos erejű hatószer. De a magyar nyelv az összes anyanyelvek

közül is kiválik, de legalábbis egyiknél sem alábbvaló. Alkalmas a tudományokra, tetszés szerint fejleszthető, csak egyszer kezdjünk már hozzá a kiműveléséhez. „A tudományoknak anyai nyelvünkön való öregbítésre sem alkalmatlanabb a mi nyelvünk a francia, német és anglus nyelveknél, csak hogy kezdjünk hozzá, csak hogy ne sajnáljuk fáradságunkat... Melyik európai csinos nemzet dicsekedhetik azzal, hogy egyszerre mindjárt a lett, ami most, hogy mindjárt elérte mostani tökéletességét?” [81] Decsy gondolatait már Bessenyei első röpiratában megtalálhatjuk. Azóta mindenki a nyomában jár, még ha nevét meg sem említi.

Báróczy is megismétli a *Magyarság* gondolatait, de a maga tartózkodó, megfontolt, komoly stílusában. (Decsy talán a nagyobb népszerűség kedvéért hajlandó a túlzásokra is.) Szükségesnek tartja hangoztatni, hogy a magyar „minden európai nyelvektől különbözik, szűz nyelv és még egyikkel sem sógorosodott össze. Tulajdonságaira nézve sem alábbvaló akármely európai csinos nyelveknél és mindenféle indulatoknak kinyilatkoztatására alkalmas.” A magyar imádság szavai hét egeken is által hatnak, Péczeli, Faludi, Báróczy művei „teljesek a szép nemet édesgető s a szívnek legbelsőbb rejtekeig is beható, drága, magyar szókkal.” Végül Decsy egy igazán kétes előnyét említi nyelvünknek és hozzá egyáltalán nem restelkedve: „egy nemzet sincs a kerek ég alatt, amely cifrábban s rettenetesebben tudna a magyarnál káromkodni. A magyar káromkodó nyelvnek rettentő hangjától még az okatlan állatok is megborzadnak.” Bizonyára tetszettek a kor magyar nemesének az olyan kijelentések is Decsy írásában, hogy „mind a kígyó Evának megcsalásában, mint isten az engedelmetlen első két embernek Paradicsomból való kiűzésében magyar nyelven beszéltek” [82].

Az ehhez hasonló akart naivitásokért mond Kazinczy szigorú bírálatot Decsy népszerű könyvéről. Szerinte a *Pannóniai Fénisz* „józan okosságot és logikát káromló... charlatanériával teljes” könyv. Szerzőjétől „szenvedhetetlen dolog”, hogy „a nemzetet oly bolondnak, oly járatlannak véli, hogy előtte impune bolondoskodhatik” [83].

Decsy és mások naivitását, túlzásait nagy lelkesedésük és jószándékuk menti. Sorolni lehetne még az ábrándos összehasonlító „nyelvészek” érveit nyelvünk kiválósága mellett. Egyet idézünk a sok közül, Az *igazi hazafi* szerzőjét, aki szerint „Még az idegen nemzetből való fő hadi tiszt is... bámulással csudálják... azt, hogy nincsen a magyar nyelvnel a hadi igazgatásra is hathatóssabb nyelv, mert csak egy magyar kapitány szájából származott *Rajta* elégséges arra, hogy egy török tábornok eloszlasson” [84].

A Graeven-huszárezred is azzal kéri a felséges haza tekintetes statusait és rendeit a magyar vezényleti nyelv bevezetésére, hogy „Nem kevéssel mozdítaná az is elől a hadi szolgálatot, ha a közönséges szolgálat rende és parancsolás magyar nyelven folytattatnék.” A német nyelvet „hazánk kedves magzati” „nehezecskén” tanulják meg. A meg nem értés miatt elkövetett hibákért viszont keményen megbüntetik az ezredben a magyar katonákat. Némelyek bánatukban már hazájukból is megszöktek örökre. Ha háborúra kerül a sor, a frissen összeszedett

katonaságnak úgysem lehet németül megtanítani a vezényszavakat, „úgy is ellenség előtt való ütközetben szükséges nékie mindent a hazai nyelvre fordítani, mert másképp a nem értésből nagy tévelyedések támadhatnának” [84a].

Egy ilyen kiváló nyelvvel, mely Kazinczy szerint is „... végzetlenülül” felülmúlja „a frantz persziflázst, a német mormogást” [85], természetesen semmi sem lehetetlen. Még Bessenyei is osztozik a kortársak optimizmusában s elképzelhetőnek tartja, hogy ha a magyarok saját nyelvükön írják a tudós könyveket, azokat az idegen országok tudósai is megvennék: „Ne gondolja senki lehetetlennek, hogy a magyar nyelv tanulására adnák magukat a külső országi tudósok, Mert most is tudok nagytudományú és igen nevezetes németországi embert, aki a magyar nyelvet szorgalmasan tanulja csak azért, hogy a mi hazánk történetét tökéletesen tudhassa” [86]. A mértéktartó Bessenyei nyomában ismét Decsy veti el a súlykot és arról ábrándozik (vagy csak olvasói kedvéért ír ilyeneket!?) hogy, mivel a magyar a legszebb és legalkalmasabb nyelv a világon, ha mi nem is, de unokáink „el fogják azt az arany időt érni, melyben a magyar nyelv minden fejedelmi udvarokból kiűzi a francia nyelvet” [87].

A nemzeti nyelv, a nemzet édes anyai nyelve a legnagyobb kincs, a nemzeti boldogság forrása. Ebből viszont az is következik, hogy azok, akik a nyelvet ápolják, fejlesztik, azok akik erre elhivatottak, ti az írók, a költők rendkívül fontos szerepet töltenek be a nemzet életében. Révai a *Jámbor Szándék* kiadásakor előszót ír s ebben úgy beszél a bécsi triumvirekről, Bessenyeiről, Barcsayról és Báróczyról, mint akik a dülő nemzetiség ügye alá hajlottak vállalaikkal és megmentették azt. Hasonló nyilatkozatokat bőven találunk a korban. Az írók hivatástudata tehát megnő s egyre több megbecsülést is kívánnak maguknak, egyre fontosabbaknak érzik magukat a nemzeti életben.

Batsányi az országgyűlés megnyitása után mindjárt levélben fordul Forgách Miklós grófhhoz, hogy példájával segítse az akadémia ügyét. Teszi ezt pedig történelmünkben először a magyar írók nevében, éspedig azzal a tudattal, hogy ez számít is valamit. Kazinczy, igaz csak a maga nevében, de nem kevesebb önérzettel Batthyány-Strattmann Alajos herceghez fordul a magyar kulturális törekvések támogatása érdekében. Batsányi 1791-ből kelt *Tudósítása* önérzetes hangon, büszkén szól a kassai társak eredményeiről, melyek az utóbbi évek magyar kulturális fejlődésének jelentékeny része.

Az „írónak hivatalát” a legrészletesebben a *Mindenes Gyűjtemény* írja körül, valószínűleg német forrásra támaszkodva. (Németországban hasonló a magyarhoz a helyzet a 18. században is: a politikai viszonyok miatt ott is bekövetkezik az írói hivatástudat hybrisze, túlértékelése.) „Az írónak hivatala nemes s az ő munkásságának cirkalma igen nagy. Az ő idejebeliék s a következők maradék egyformán tanulnak tőle s a messzelakó népek figyelmeznak szavára... az ő író tollával a lelkeknek országokat igazgatja az. A királyokat megtanítja jól uralkodni, a törvénytevőknek zsinórmértéket nyújt... segíti a bölcseket a tévelygéseknek a kiszaggatásokban, felgerjeszti szívünkben a szépségnek ér-

zését, mely mind lelkeinket megnemesíti, mind pedig az egész világot körülöttünk gyönyörűbbé teszi. . .” [88].

A költők, az írók és a tudósok csaknem egy sorban álltak ekkor, literátorok voltak valamennyien. Osvald Zsigmond például a tudósok dicsőségét zengi a költőkéhez hasonlóan: „A szólás és írásbeli becses természeti szabadságnak eleven eszközei a tudós férfiak. Ezek azok, kik ösvényeinket elméjüknek s bölcs írásaiknak szövéténekével világosítják.” A lámpást-tartók iránt is hálásaknak kell lennünk, mennyivel inkább azok iránt, „akik elméjüknek szövétének tartanak és mint egy vezérlő angyalok a sötétségnek völgyén által vezetnek bennünket az életnek minden inségei között mind e világi boldogságnak, mind pedig a jövőre örökké valóságnak óhajtott révpartjára” [89].

Természetesen csak a nagy költők hivatala ilyen méltóságos és nagyszerű. Vannak viszont, akik tehetség nélkül nyúlnak a tollhoz, s nálunk különösen e korban, csupa hazafiúi buzgalomból is különösen megsaporodnak a dilettánsok és a fűzfapoéták. Az igazi író és költő méltóságának megvédésére éppen azért nagy hévvel támad ki már Kazinczy Gessner-fordításának előszavában, Batsányi pedig nevezetes *Tudósításában*.

A *Mindenes Gyűjtemény* egy híradása szerint valaki 20 aranyat tűzött ki jutalmul egy Montesquieu fordításért. „Sajnos, teszi hozzá a lap, hogy oly kevesen követik a szép példát, sőt némelyek a legszebb szándékot is elnyomják, úgyhogy a magyar íróknak a fogságból megtért zsidókat kell utánozniok, kik a szamaritánok ellen egyik kezükben fegyvert voltak kénytelenek tartani, másikkal pedig az elpusztult Jeruzsálem falait rakni” [90].

A magyar író valóban úgy érzi, hogy a magyarság elpusztult Jeruzsálemét kell neki újjáépítenie. A legtisztább és legtulzóbb formában Kisfaludy Sándor fejezi ki ezt a fajta nemzeti írói öntudatot 1792-ben Skublich Imrének írt levelében. Beutazza hazáját s közben látja, hogy több az országban a nem magyar, mint a valósággal magyarok. „Vége, gondolám, a magyar nemzetnek. . . S ezen szívemet szaggató órámban. . . eltökéllettem magamban, hogy én szegény magyar nemes ifjú, de azon régi igaz magyarok ivadéka, kik a magyarnak itt hazát szereztek. . . szívem véréből, hazafiúi érzelmeimből, mint a selyembogár gyomrából fonalat fonok, melynél fogva veszni indult magyar nemzetiségünket magyar nyelv, érzés és írás által, ha csak idővel is, tovább életben tartsam. Magyarul fogok írni, és csak a szívekhez szólani” [91].

Ez a felfokozott hivatástudat szép vonása a magyar irodalomnak, de a nemzeti élet egészét tekintve nem mondható egészséges jelenségnek. Arra mutat, hogy a politikai és gazdasági, társadalmi élet terén a nemzetnek hosszú időn át nincs módja a cselekvésre, s ezért megoldatlan problémái olyan területre tevődnek át, amely viszonylag akadálytalanul fejlődhetik a kedvezőtlen viszonyok között is. Ez pedig még a kultúra ágai között is csak az irodalom, a nyelvművelés, a nyelvújítás. Még a pedagógiai érdekű gondolkodás is erőteljesen irodalmi formát ölt és így nagyobb publicitásra is tesz szert.

Harc a „deákkal”

A magyar nyelv érvényesülésének útjában tudományban és közéletben egyaránt a deák áll. Ennek használatát erősítette, hogy nem volt nemzeti királyság, királyi udvar, ahol a magyar nyelvnek becse lett volna, de erősítette az a tény is, hogy a 18. század folyamán egyre jobban megtelik az ország idegen népelemekkel. Ameddig a latin a hivatalos nyelv, sem a horvátok, sem mások nem emeltek kifogást. A katolikus egyház szívesen ragaszkodott Róma egyetemes nyelvéhez s a század folyamán egyforma erővel dúló ellenreformációs düh is éppen a magyar reformátusságot pusztította, éppen nem használva a magyar nyelvű irodalom ügyének [92].

A deák túlsúlya, sok területen monopol-helyzete ellen íróink máig Bessenyei előtt is felemelték szavukat, 1772 után pedig állandó a buzgás az anyanyelv mellett és a latin ellen. A követelések először inkább kulturális jellegűek, bár a politikai elem kezdettől fogva nem hiányzik belőlük. 1790-ben a Görög—Demeter-féle pályázattal kapcsolatban, hogy ti. mennyire szükséges a magyarnak a deák nyelv, beérkezett ismeretlen szerzőtől egy irat, mely összefoglalta 16 pontban, miért is kell nekünk a deák közéleti nyelvet megtartani. Az egyik legtekintélyesebb magyar író, Báróczyt kéri meg, hogy a választ megírja. Így születik meg *A védelmezett magyar nyelv, avagy a deákság mennyire szükséges voltáról való kettős beszélgetés*, a kor legszebb magyar röpirata. Nem lehet feladatom gondolatmenetét megismételni, csak a leglényegesebb pontokat ragadom ki, nem a közjogi természetű érveket, hanem azokat, amelyek a kulturális és főképp az irodalmi élettel kapcsolatosak.

A latin nyelv mellett érvelők azt hangoztatják, hogy deákul jobban juthat a magyar a keresztény lecke megtanulására, mint magyarul. Báróczy az osztrák örökös tartományok példájával cáfolja ezeket: „Vedd fel csak a mi országainkban Tirolist, Austriát, Morva és Cseh Országot, ezek mind németül és csehül tanulják leckéjüket, még is lehet-e hevesebb pápistákat keresni!” De hazánkban meg a kálvinisták magyarul tanulják a vallást, úgy hogy „... minden religion való község a kálvinistákét magyar vallásnak nevezi: disputáld ki azért mégis a kálvinistát vallásából.” Loyalisan megnyugtatta tehát a katolikusokat, akik a latin elhagyása miatt nyugtalankodnak: „... annyival inkább nem lehet attól tartani, hogy az a hit, mely mellett az igazság is fegyverkezik, a nyelv miatt valaha fogyatkozást szenvedjen” [93].

Már Bessenyei is azért hadakozott, hogy a nyelvnek magának ne tulajdonítsanak nyelven felüli különleges erőt, nincs a deák szóban semmiféle bűbáj és varázserő. Nem a nyelvet kell nézni, hanem a dolgokat magukat. Báróczy Istványa is így oktatja a deákos Aloysiust: „... mint okos emberről. . . nem hiszem, hogy a deák nyelvnek olyan bűbajos és varázsló erőt tulajdonítol. . . a deák nyelven írt constitutiokat és törvényeket érted, azért itt nem a nyelvben, melyen íratott, hanem magában a megírt dologban fekszik az erő, ezt pedig akármilyen nyelven fordítsd hasznodra, mindegy, mert a nyelv úgyszólván csak vehiculuma ügyünknek. . .” [94]. A tudományoknak sem egyedüli kulcsa ma már a deák.

„Az erősíteni pedig, hogy aki deákul nem tud, abból soha kész ember nem válik, megmutathatatlanul vagyon erősítve. Hány tanult okos ember nincsen az anglus, francia és német nemzetben, kik igen keveset, vagy talán éppen semmit sem tudnak deákul, mert... a nyelv egyedül csak vehiculuma okos vagy értetlen gondolatainknak egyik a másikunkkal való közlésére” [95].

A deák ellen, mint amely a magyar nyelv helyét bitorolja nálunk, szinte mindenki harcba száll. Nyilvánvalóan voltak védelmezői, hiszen még évtizedek múlva is lesznek, de ezeknek érvelését többnyire csak a haladó röpiratok érvelése mögött fedezhetjük fel. De ezek sem kívánják a latin azonnali teljes kiszorítását se a tudományból, se a közéletből, hiszen a „dárvas könyv”, a Báróczy „kettős beszélgetése” is csak a „deákság mennyire szükséges voltáról” beszél. Vedres István, a mérnök, elég határozottan támad: mennyire nincs igazuk azoknak, akik a deák nyelvben mintegy a régi szabadság, régi erkölcs biztosítékát látják: „De kedves hazámiai! Soha ugyan a deák nyelv még annyira nem ment országunkban, mint e közelebbi múlt 50 esztendő alatt, de sohasem is készülgettek alattomban édes hazánk oly irtóztató romlására, mint ez idő alatt” [96]. Hiszen éppen a német nyelv behozása megmutatta, hogy a deák hivatalos nyelvet milyen jól lehet mással is helyettesíteni: „miért nem vihetné tehát nemzeti nyelvünk végbe mindazt, amire csak a deák, német és más idegen nemzetek nyelve alkalmas” [97].

A haladás szószólói mégsem óhajtanak a deákság hiveivel egészen tengelyt akasztani. Vedres is megnyugtatóan igyekszik őket mérsékléssel: „Nem akarjuk mindazonáltal a deák nyelvet annyira eltörteni országunkban, hogy annak még emlékeztető jele se láttassék maradékainknál... megadjuk mindazt, amit addig érdemlett a deák nyelv nemzetünkénél, mind pedig, amit ezután kívánhat tőlünk. Azon háládatosságot, mellyel eddig viseltettünk hozzá azért, hogy ennyi pallérozottságra segítette nemzetünket, soha sem fogjuk, tőle megtagadni...” [98] Jellemző a helyzetre, hogy Batsányi többször idézett *Tudósításában*, mellyel előfizetőket kívánt toborozni a *Magyar Museumnak*, szükségesnek tartotta igen nyomatékosan megjegyezni: „...bizonyos okok s tekintetek miatt kéntelenítettük szándékunk iránt ime világos kinyilatkoztatást előrebocsátani: hogy mi teljességgel nem a deák nyelvnek megvettetését s kiirtását irányozzuk, (amint némely gyanakodó jámborok minden ilyenféle igyekezetről vélekednek), sőt mi annak tudását nemcsak hasznosnak lenni esmérjük, hanem több tekintetekre nézve szükségesnek is valljuk...” [99]

A latin nyelv kulturális szerepére, illetve az erről folyó élénk vita tára az iskolaüggyel kapcsolatban még visszatérünk. Itt most a *régiek és modernek magyar vitájának* néhány mozzanatára utalunk még. Ismeretes, hogy az antik költészet nálunk a 18. század végéig vitathatatlan norma és minta marad. Igazában majd csak a romantika számolja fel pl. az antik „topos-okat. Bessenyei is elismeri, hogy Vergilius utólréhetetlen nagy költő s csak azt bizonygatja, hogy a francia és angol filozófusok a bölcselkedésben már régen túlhaladták. A deák szóban tehát nincs semmi bűverő, mert „a francia, anglus szóban ezerszer mé-

lyebb bölcsesség fekszik már, mint valaha a deák szóban volt” [100]. 1789 végén Horváth Ádám is így ír Kazinczynak Gessner Erasztját rószálva: „Magad tudod, hogy mindent a régiekből tanulunk; és akár mint változtattuk módjukat, cserélgettük, szépítettük, de még eddig őket utól nem érhattük” [101]. Kazinczy 1793-ban Lessing meséit „a magok isteni simplicitások miatt, az új íróknak munkái között a legmértőbbnek” tartja arra, hogy „a Régiek klasszikus írásai közé számláltassék. . .” [102]. Ennél nagyobb dicséretet tehát modern költő nem is kaphatott.

A latin hívei azzal érvelnek, hogy latin nyelven már Krisztus születése előtt szép könyvek jöttek világra. Báróczy Istvánja szerint viszont ebből még nem következik, hogy „más nyelveken ugyan olyan szép könyvek ne lennének, ha még nem szebbek.” Ime a rómaiak nem maradtak meg a már kicsiszolt görög mellett, hanem a magukét művelték ki. Az ő példájukon buzdultak fel a franciák, s látjuk „minémű méltóságra és kiterjedésre hozták nyelveket. Sőt még a németek is. . .” [103] Báróczy érveléséből hiányzik az emberi haladásba vetett hit ereje, amely pedig már Bessenyeinél megvolt és amely az egész vitának a veleje: a modern nemzeteket azért kell a gondolkodásban inkább követni, mert ők jó másfél ezer évvel a rómaiak után éltek és már haladottabb emberi álláspontot képviselnek. Ez a gondolat még leginkább Decsy Sámuelnél csendül fel, aki erősen hangoztatja, hogy a „szép és hasznos mesterségek” leginkább a nyugati országokban virágoznak s ezek „nem deák, hanem nemzeti nyelveken tanulták, gyakorlották és tökéletesítették mesterségeiket.” Éppen ezért „a szép és hasznos mesterségek tanulására és a kereskedelemre nézve is hasznosabbak volnának a német, francia és olasz nyelvek a deáknál” [104]. A tudósoknak is hasznosabb ma már egy nyugati nyelv, mint a latin. De „hát a földművelésben, gazdálkodásban, majorkodásban nem több hasznát vennénk-e a német és francia nyelvnek mint a deáknak?” [105] A modern ipar és a kereskedelem szükségletei már egyáltalán nem a latin felé mutatnak. A kereskedelemben még a töröknek is több hasznát látnánk, mint a deáknak, tör ki Decsy Sámuel, az *Osmanographia* szerzője.

A művelődés és a nemzeti élet egésze

A magyar nyelv kulturális jogaiért való harc, a deák mennyire szükséges voltáról való vita, a régiek és modernek vitája: az egész eszmecsere mélyén a kultúra fogalmának változása, modernizálódása húzódik meg. Az írók már egységben látják a nemzet gazdasági és kulturális életét, ismerik az összefüggéseket, ha azok irányát nem is mindig helyesen jelölik meg. Szemléletük nem egyoldalúan irodalmi. Kezdi a művészeteket, a szép mesterségeket is emlegetni, de a nemzeti kultúra részeinek látják a hasznos mesterségeket, vagyis az ipart is. A mi gazdasági viszonyaink fejletlensége miatt elsősorban a földművelésnél látják meg a tudomány és a gyakorlat szoros kölcsönhatását, de tudják, hogy sem az ipar, sem a kereskedelem nem virágozhatnak megfelelő

tudományok nélkül. Mindez az adott pillanatban elsősorban a nemzeti nyelvvel való összefüggésben jelenik meg: ime, mindenhez tudomány kellene, de az nem emelhető ma már magas fokra és nem tehető általánossá, csak az anyanyelven.

Már Bessenyei támadja az egyoldalú jogászi szemléletet a magyar közgondolkodásban. „Nem a hát első kötelesség, tudomány egy hazában, hogy tudjam játszani a pernek ugrását... arrul kell elmélkedni, mi módon legyen egy nemzet bölcs és gazdag. Van-e nagy tudományokra útja? Virágzik-e benne minden kézi mesterség...” [106].

A *Jámbor Szándék*ban ismét figyelemreméltó sorokat találunk a tudatlanság és a szegénység összefüggéseiről, még ha a kettő egyelőre nem mint egymás következménye, hanem párhuzamosan mint a nemzet boldogságának akadályai szerepelnek. „A szegénység és a tudatlanság egy huron pendül. Sőt mindenik kiterjed a másikra.”

Kazinczy Orpheusának harmadik tárgya „a magyar történetek”. De nem a históriát érti ezen, hanem „mindazt, valami a nemzetnek történeteit, karakterét, *gazdaságát*, kultúráját illeti...” (Kiem. tőlem N. L.)

Decsy Sámuel is elevenen érzi az összefüggést, a kölcsönhatást gazdasági élet és kultúra között, ha ennek lényegét nem is tudja pontosan meghatározni. Egyszer úgy vélekedik, hogy a nemzeti nyelv kiművelése fellendítené az ipart és kereskedelmet, mert az idegen gyárosok szeretnék azt megtanulni s hozzánk telepednének le [107]. Más helyen viszont arról van szó, hogy a magyar kereskedelem fellendülése előrevinné a nyelv kiműveltetését is [108]. Decsy igyekszik egységben látni a nemzeti élet egészét egy fontos területet, a politikát kivéve.

Főtörekvése, hogy poraiból valóban megélemedjék a pannóniai féniksz, a magyar nyelv. Ezért kiművelésének szükségességét minden oldalról igyekszik bizonygatni. „A földművelés amint legnemesebb úgy legszükségesebb mesterség a köztársaságokban” — írja a kor általános fiziokrata szemléletének megfelelően. De „...nincsen a világon egy egy nehezebb mesterség... fundamentumos értésére nem elegendő a csupa gyakorlás, hanem tudomány is kell ahhoz és e kettőnek, u. m. tudománynak és gyakorlásnak szoros egybecsatolása...” A tanuláshoz pedig jó magyar könyvek kellene, tehát első dolgunk, hogy a magyar nyelvet kiműveljük [109].

De „a szép és a hasznos mesterségek is szenvedtek nemzeti nyelvünknek műveletlensége miatt... Arany s ezüst fonalat vonó, ezüst s arany csipkecsináló, bársony, selyem matéria s posztó mivelő, kocsi-gyártó s más ezekhez hasonló mester emberek éppen nincsenek közöttünk... A festő mesterség is csak csecsemő korban vagyon nemzetünk között és minthogy sem természet históriát és tudományt, sem a választó s egyesítő tudományt (chemiat) tanító magyar könyveink nincsenek, sem új színeket találni, sem a már feltaláltakat mesterségesen elegyíteni nem tudjuk...” — „A magyarországi kereskedelemnek nyomorult állapotját is egyrésztől nemzetünk restségének, másrésztől pedig a kereskedelemnek mesterségét tanító jó magyar könyvek szükségének tulajdoníthatjuk” [110].

A felvilágosodáskori magyar irodalomban sok szó esik a gyarmatosításról, távoli világrészek kizsákmányolt lakóiról (Barcsay Ábrahám: A kávéra) [111]. Az embernek az az érzése, hogy bár nem a kellő tudatosság fokán, a gyarmati kizsákmányolás elítélése a saját kizsákmányolóink s gyarmattartóink ellen is irányul. Lehet, hogy megint csak óvatosságból fojtják magukba költőink világosan a vádló hangot. — Az ország gazdasági nyomorúsága, elmaradottsága és kiszolgáltatottsága sokszor szóba kerül a röpiratokban s most a cenzura nyűgétől megszabadulva, kimondják, hogy természeti kincseink bizonyos okok miatt a szomszéd németek kezébe kerülnek. Az a bizonyos ok Gáti István számára ismét csak a nemzeti nyelv elhanyagolása, az iskolákban az idegen erőltetése. „Ez hogy drágaköveink a porban heverjenek, földünk termésének hasznát ne vehessük, mert esmeretessé tenni nem tudjuk, hogy vagyonaikkal a szomszéd németeket gazdagítjuk, minthogy a mind mesterségekre, mind kereskedésekre, mind tudományokra, mind viézségre a természettől nemcsak eléggé, hanem felesleg is nemzetünknek meggazdagított fiai nem palléroztathatnak ki a mesterség vagy tanulás által az anyai nyelvnek nyavajgása és az idegen 20—30 esztendeig való tanulása miatt” [112].

A gyarmati helyzet egyik következménye volt, hogy a jól jövedelmező kamarai hivatalokra magyarokat alig alkalmaztak, mert ott a német volt az ügyvitel nyelve s maradt is még sokáig. A magyar fiataloknak ez a mellőztetése is elvette a kedvét a tanulástól, akadályozta a nemzeti szellemű értelmiségi és hivatalnokréteg kialakulását, nehezítette a számban szaporodó kisnemesség gazdasági helyzetét. Ezért most a szenvedélyes panasz: „Hova hajtsák az Egekre kérlek Hazafiak fejeiket!... A kereskedést is elvesztettük, sőt minden nevezetesebb mesterségeket elűtötték nemzetünk kezéről. Mi maradt? az eke szarva. Ringy rongyban tipogtak bé az idegenek hazánkban, mire mentek már?” [113] A *Hazafiak tüköre* szerint szállóigévé kezd válni már e kényszerű helyzetben „a német ésszel, a magyar kézzel” mondás, keserűen könyvelve el a magyarság alárendelt helyzetét.

Decsy elemzés tárgyává is teszi a nagy problémát: mi az oka magyar hazánk szegénységének? Nagyon jól tudja ugyanis, hogy mindenhez pénz kell, a kultúrához is. „Ahol pénz van, ott minden van; ahol pedig nincs, ott nem él, hanem csak kínlódik az ember,” — vélekedik a bécsi literátor. „Pénz nélkül a király koldus, a nemes nemtelen — a vitéz nyúlshívű — a tudós tudatlan — egyszóval minden dolognak élő ere a pénz” [114]. A magyar haza pedig szegény. Az okok között ott szerepel „a földművelés mesterségének, gazdaságnak és majorkodásnak nem értése”, „a vallásbeli gyűlölség”, vagyis olyan dolgok, melyekért részben legalább magunkat okolhatjuk. De a legnagyobb nyomatékkal a tőlünk nagyrészt független, legalábbis hatalmunkban nem álló okokat emeli ki az író: „nemes indulatú nemzetünknek ígérei” talentumainkat, a szép mesterségeket és a kereskedés kútfejét megfojtják. Könyvének lapjain Decsy itt a gyarmati helyzet világos képét adja, de politikai következtetésekig nem jut el. Az ő ideálja gazdag és művelt nemzet a politikai alapállás megváltoztatása nélkül.

A gyarmati helyzetben nem fejlődhetnek ipar és kereskedelem, és e pályáknak nincs vonzó ereje a magyar nemesség szegényebb rétegeire. Íróink azonban helyesen úgy látják, hogy még az adódó lehetőséget sem használja ki a magyar nemes valamiféle nemesi büszkeségből. Decsy nem győzi eleget ostromozni e helytelen felfogást: „A mi nemzetünk, kiváltképpen a nemesi vérből származtak, alacsonyáságnak tartották s tartják még ma is a kereskedést.” Anglia példáját hozza fel, ahol a legnemesebb lord sem szégyenli árukkal megrakatni hajóit, vagy Hollandiát, ahol az a legérdemesebb hazafi, akinek a legtöbb hajója van a tengereken [115]. Nem olyan régen még Orczy Lőrinc arról zengett nagy meggyőződéssel, hogy nem való a magyar embernek (értsd a magyar nemesnek!) a kereskedelem, és élénk színekkel festette le a kereskedelem erkölcsi kárait. Később ő maga is kezdte már látni az ország kiszolgáltatott gazdasági helyzetét. Sajnos, a körülmények úgy nevelték a magyar nemesi gondolkodást, hogy — mint a nevükben beszélő író mondja — „tunyák vagyunk a szép és hasznos mesterségeknek tanulására s gyakorlására s ha egy-két házhellyel bírnánk, szégyeneljük a kereskedést és . . . készebbek vagyunk koplalni, mint őseinktől reánk maradt aranyos betűjű nemes leveleinket az adás s vétel által meghomályosítani.”

A „nemzetes betyárság” szellemével, amint kevéssel később Kármán mondja *A nemzet csinosodásában*, már 1790-ben a haladóbb polgári gondolkodást szegezük szembe íróink. Fejlettebb mezőgazdaság, ipar és kereskedelem lendítené fel csak a nemzeti életet, ebben a kultúrát is. A polgári átalakulás alapvető politikai feltételéről itt nincs szó. Azt néhány évvel később a köztársasági mozgalom vezetői fogalmazzák majd meg. De a közgondolkodás lassan enélkül is alakul nálunk, mivel bizonyos minimális gazdasági feltételei itt is megvannak, másrészt a külföldi példa tanít. Jellemző dolog, hogy midőn a különben igen népszerű Forgách Miklós gróf egy beszédében segélyalap tervét adja elő szegény nemesek és özvegyek támogatására, latin nyelven azonnal egy részletes kritikája jelenik meg a tervezetnek, mondván, a szegény nemes ifjakat alamizsna helyett inkább a katonai pályákra és a hasznos mesterségek tanulására kellene előkészíteni [117]. Vályi András is „a nemzeti előmenetelt akadályoztató vélekedés”-nek tartja az ipar és a kereskedelem megvetését. „Ezek azok az eszközök, amelyek életet s világi tehetőséget adhatnak a nemzetnek, boldogságot a hazának, előmenetelt az ezekkel fáradozóknak, s mégis sokan készebbek illetlenül szűkölködni, mintsem az ilyen tisztességes és hasznos életnek módját választani méltóztatnának” [118]. Egészen ebben az értelemben, csak versekbe foglalva biztatja a szegényebb nemeseket Verseyhy Ferenc:

*A nemesek, fiam! kiknek vagy nincsen ülések,
Vagy kiket a baleset mostoha sorsra vetett,
Mért nem lehetnének kalmárok s mesterek? Avagy
Jobb-e taián nekik tengeni gondok alatt? [119]*

A nemzeti nevelés

„... a közönséges előmenetelnek, a nemzeti boldogságnak és az elhíresedésnek kiváltképpen való fundamentuma a *nevelés*: azaz egész Magyarországon az életnek különböző nemeihez képest amennyire lehet alkalmaztatott buzgó keresztyének, jó hazafiak, szorgalmatos polgárok és hív lakosok készítése. Az ilyen közönséges tanítást méltán nevezhetnénk *nemzeti nevelésnek*” [120]. Vályi András, a pesti egyetem első magyar professzora fogalmazza így meg a nevelésnek, köznevelésnek, vagy ahogy akkor mondták, a nemzeti nevelésnek hasznát. A nemzeti boldogságnak csak akkor válik egyik fontos eszközévé a tudomány, ha elterjed, közönségessé lesz a lakosok között. A tudományok elterjesztése és az emberformálás fontos nemzeti feladat. Az egyes ember természeti boldogsága ugyanis abban áll, írja Decsy Sámuel, „hogy ő mind belső mind külső érzékenységeire nézve úgy neveltessen, hogy annak idején hasznos tagja lehessen a köztársaságnak; hogy emberkorra jutván jó úr, asszony, atya, anya, jó nevelő, tanító, jó katona, jó szolgá, egy szóval jó hazafi lehessen” [121].

Ugyanígy határozza meg a nevelés szerepét, csak latin nyelven Koppi Károly egy anonym röpiratában: „Jam vero securitatis atque commodis etiam stabilitas addenda est. Stabilitati providetur auctis viribus internis et apta ad nationis statum juventutis educatione. Pares ex juventute cives praeparare natio debet. Nationis igitur interest educationem scopo suae felicitatis aptam procurare” [121a]. A nevelésnek tehát egyforma állampolgárokat kell az ifjúságból nevelnie. A nevelésről szóló elméletek jelentős szerepet játszanak a kor röpirataiban. Bécs ugyan kizárólagos királyi jognak tekinti a nevelésügy szabályozását, de az országgyűlés legalábbis elkezdni tárgyalni a problémát és külön bizottságot küld ki érdemleges javaslatok tételére. E tárgyalások és javaslatok a közoktatásügy tényleges állapotán nem változtatnak. De bennünket most nem is ezek érdekelnek, hanem *a nemzeti közgondolkodás nevelésügyi vonatkozásai*. A nemzeti közgondolkodás pedig igen is a maga ügyének érezte ezt a fontos dolgot, melytől — hite szerint — nagyban függ a nemzet és az egyén boldogsága és boldogulása. Ahogy Nagyváthy János, a kitűnő közigazdász és pedagógus leírja, igaz, hogy a jövőbe vetítve ki: „Minthogy pedig a boldogság állandóságot kíván, a dicső magyar haza azt is szorgalmatos gondolkodásának céljául tette, hogy a reménység alatt való ifjúság oly módon neveltessen, hogy abból idővel a hazának minden szükségeire alkalmas eszközök kerekedjenek...” [122]

Jogi szempontból Hajnóczy boncolgatja az oktatásügy kérdését s igyekszik a király és az országgyűlés, tehát a törvényhozó és a végrehajtó hatalom jogkörét körvonalazni. Elismeri a legfőbb királyi felügyelet jogát, de szerinte itt is megilleti az országgyűlést a legfőbb törvényhozó hatalom. Lényegileg azonban csak három dolgot kell törvényhozásilag meghatározni: mit és hol tanítsanak, miből fizessék a tanárokat. A tanítás módszerei közül nemcsak egy lehet célravezető. En-

nek meghatározását tehát a végrehajtó hatalomra, vagyis a királyra, illetve kormányzóira lehet bízni.

Nem csodálkozhatunk azon, ha ebben a történelmi pillanatban a nevelés nemzeti hasznát állítják gondolkodóink az előtérbe. De azért jól látják ők a nevelés általános emberi jelentőségét és az adott európai társadalmi és kulturális viszonyokkal való összefüggését. Elmultak azok az idők, elmélkedik az egyik szerző, mikor az embereket „rendelések és szerzemények alá szorítani” lehetett. „Már a tizennyolcadik századnak vége felé nem igen lehet az embereknek meghatározva eleikbe írni, mit higgyenek, és őket a következő dolgoknak félelemmel teljes várása s reménylése által venni arra, hogy erkölcsökre nézve jó rendtartók s engedelmesek legyenek. *A nevelésnek jobb módjai* — a jobb rendtartás — a köldülésnek és a földhöz ragadott szegénységnek eltávolítása — többet használ az emberek erkölcsök megjavítására — mint minden a féle eszközök” [124]. (A kiemelés tőlem: N. L.)

A nemzeti nevelés a korban főleg az egységes, felekezeti szempontoktól nem keresztezett állami közoktatást jelenti. Felcsendül ugyan az a bizonyára Montesquieu-re támaszkodó felfogás is, hogy a nevelést a nemzeti jelleghez és a nemzet körülményeihez kell alkalmaztatni. „Tagadhatatlan, mondja Vályi András, hogy az országok világi állapotjaihoz, a nemzeti természetnek és a levegő égnek különböző nemeihez képest minden nemzetnek lélek és testbeli műveltetése tulajdon s a nemzet környülményeihez alkalmaztatott nevelésbeli módot kíván” [125]. A nemzeti jellegről ugyan eleget beszélnek, de nehezen meghatározható lévén ez, senki sem vállalkozik arra, hogy a nevelés módjára ebből vonjon le konkrét következtetéseket. (Az ország helyzetének figyelembevétele már inkább érvényesül az elmélkedésekben s Magyarországra agrár jellegének megfelelően a mezőgazdasági ismeretek elterjesztését sürgetik.)

A nevelés nemzeti jellegén tehát elsősorban a világi egységes közoktatást értik. A felekezeti gyűlölség, melyet főleg a katolikus egyház megújult térítési szenvedélye szít fel újra és újra, már Bessenyei szemében is a nemzet egyik legnagyobb betegsége. A budai egyetem tanáraihoz írt levélben szenvedélyes hangon kéri a világi tudományok művelőit, gyógyítsák meg a hazának e nagy sebet: „Nézzétek a magyar hazának kínos sebeit, micsoda bölcsesség, emberség, egy istent imádunk s azon istennek dicsőségéért egymást gyűlölni, üldözni... Ti lettetek külső tudományainknak atyja, titeket kell kérnünk azon sebeknek gyógyítására, melyeknek fájdalmai közt szenvedünk” [126]. A korszak másik nagy gondolkodója, Tessedik Sámuel is úgy látja, hogy nálunk a felvilágosításnak útjában két nagy akadály áll: „a nemzetiségi és felekezeti gyűlölködés, a felvilágosításnak ez a két esküdt ellensége, mindig is hatalmas akadálya volt Magyarországon a tudomány fejlődésének... Mihelyt a katolikusok csak távolról is hallották, hogy az iskola-reform protestánsoktól származik, mindjárt fontolgatni kezdték, hogy elfogadják-e; a protestánsok viszont megütköztek azon, hogy katolikus mintára kell iskolákat berendezniük” [127]. A felvilágosodás hatására egy időre visszaszorul a fanatizmus. A katolikus egyház nehezen nyug-

szik ebbe bele és pl. Szaitz Leo nem szűnik meg továbbra sem éket verni magyar és magyar közé a felekezeti háborúság és a megkülönböztetések által. *Igaz Magyar* című könyvében részletesen fejtegeti, hogy a katolikus vallás a konstitutionalis, a magyar vallás. A protestáns ellenben külföldről behurcolt, idegen hit. Ezért testtel s lélekkel csak a katolikusok lehetnek igaz magyarok. A nem katolikusok is magyarok, de csak test szerint [127a]. Azok viszont, akik a haladást akarják s a szabadság hívei, felismerik, hogy a vallásszabadság és mindenfajta megkülönböztetés eltörlése a nemzeti szabadság elidegeníthetetlen része. „Libertas religiosa est primum praecipuumque libertatis politicae attributum”, mondja határozottan ki Hajnóczy József [127b].

A haladó fők tehát a tolerancia fogalmán mindenképpen igyekeznek túljutni. „Tolerantia religionis locum non habet apud liberam nationem; neque enim datur tolerantia libertatis, ut quae jure habetur. . . — írja már említett röpiratában Koppi Károly. Sőt még azt is hozzáteszi, hogy „persecutor alienae religionis reus agendus est violatae nationis” [127c]. Egyes vármegyékben is hangot kap ez a követelés, mint az egyik röpirat is említi buzdító példának. „Szeressük egymást kedves hazafiak! azt tanítja mind a józan okosság, mind a keresztényi hit, akármely vallásban öltözött légyen. Kábuló fő koholta a *Tolerantia* nevet, s bölcsen mondtak e szavak legközelebb egy vármegyében: Protestantes non sunt tolerati, sed recepti, frates nostri in Christo. Nem is szólhat különben az okos ember” [128]. Széchényi Ferenc az országgyűlés által kiküldött bizottsághoz értékes feljegyzéseket juttat el, így a litteraria deputationhoz is. Lényegében csak egy kérdést érint írásában, a nemzeti nevelés és a vallási türelem összefüggő problémáját. Az iskolák számára jó könyveket és jó nevelőket kíván. A bizottság figyelmébe ezek után csak azt ajánlja különös nyomatékkal: „. . . hogy a vallásbéli tanítást kivéven minden egyebekben sem arra nézzünk kicsoda szerzette a könyvet, se pedig arra, ki tanít, ne hogy azon jót, melyet a katolikus gyermekek a könyv vagy tanító által nyerhetnének, egyedül csak azért veszendőbe ne hagyjuk, mert a könyvet protestáns írta, vagy azt protestáns tanítja. Végre, hogy a nevelésre megkívántató akár különös, akár közönséges institumokban az országnak minden vallásbéli lakosai részesítsenek. — Ezen megegyezés nélkül — folytatja Széchényi Ferenc — nem gondolhatom, hogyan állhasson fel a nemzeti nevelés, mivel, hogy senki se kételkedik abban, hogy a protestáns is magyar, s ő is szint azon principiumokból igyekszik a király s hazának közjavát munkálni, mint a katolikus. Jaj annak az országnak, melyben a filozófiát, históriát s törvényt ellenkező principiumokból tanítják s a tanulók szívébe oltják.” [129]

A 18. század a pedagógiai gondolat, a nevelés nagy százada. Logikusan következik ez a felvilágosodás, felvilágosítás lényegéből. Különösen 1760 után kerül a nevelés uralkodók és gondolkodók, nagyurak és falusi papok érdeklődésének középpontjába. Rousseau *Emileje* forradalmasítja a pedagógiai gondolkodást. 1762-ben, a jezsuiták elűzése után művek egész sora, viták, tanácskozások javasolnak új neve-

lési rendet Franciaországban. II. Frigyes Poroszországban rendeletileg újítja meg az iskolaügyet. II. Katalin Diderottól kér tervezetet az orosz iskolaügy átalakítására. A lengyeleknél megalakul az iskolaügyi bizottság. — Nálunk a *Ratio Educationis* előkészületei, majd a bevezetés körüli viták és különösen II. József nagyszabású kísérlete a német tanítási nyelv bevezetésére a közfigyelmet e fontos téma felé terelik. Bessenyei kultúrpolitikai koncepciójának létrejöttében is szerepet játszik az iskolaügy első állami rendezése [130]. — Ilyen európai légkörben és ilyen hazai előzmények után lényeges közügynek tekintik a megyék is a közoktatást és 1790-ben a megyegyűléseken hozott és az országgyűlés elé szánt határozatok közt számos vonatkozik a nevelésügyre.

Tessedik Sámuel 1791-ben Pesten kiadja Comenius sárospataki beköszöntő beszédét (*Oratio de cultura ingeniorum*), mert igen időszerrűnek tartja a nagy cseh nevelő intelmeit. Midőn pedig 1791 szeptemberében *Nur Zwölf Paragraphen* címen a litteraria deputatiohoz ő is elküldi javaslatait, a beszédből vett idézettel kezdi és végzi mondani-valóját. Így újulnak fel a nevezetes időpontban a magyar nevelésügy legértékesebb hagyományai is.

A pedagógiának, mint tudománynak megnő a becsülete és mint felette hasznos diszciplína vonul be a köztudatba. „A pedagógia új tudomány Európában, legalább ennekelőtte való százakban teljességgel nem gyakoroltatott. Ennél sem szükségesebb, sem hasznosabb tudomány nincsen e világon, és vajha a mi magyar iskoláinkban is taníttatna. Papok, gyermek tanítók és nevelő atyák, anyák leszünk, holott teljességgel nem értjük a gyermek nevelésének mesterségét” [131]. Révai akadémiai tervezete a filozófiai szakosztály keretében nagy szerepet akar juttatni az „új” tudománynak azzal a megokolással, hogy az az államra nézve igen hasznos, hiszen jobb honpolgárokat segít formálni. — A felvilágosodás optimizmusa nagy hatalmat tulajdonít a nevelésnek. Csaknem mindenhatónak képzei azt pl. Helvetius. Bessenyei felfogása inkább Diderot realista álláspontjához áll közel, aki a természeti adottságokat is figyelembe veszi. Most Vályi Andrásnál találunk a Bessenyeiéhez elvileg közelálló felfogást: „... mit nem lehet várni a jó nevelés által? — teszi fel a kérdést. — E segélli fel a természetet, e fejtegeti ki a léleknek nagyságát, ez ad a belső tehetségnek erőt, sőt mintegy ujjont alkotja belé a lelki elevenséget” [132]. — Ha a nevelés nagy hatalom, több társadalmi megbecsülés kellene, hogy jusson a néptanítóknak, több figyelmet kellene fordítani képzésükre és fizetésükre. Ez a gondolat csendül fel a pesti evangélikus lelkész, Molnár János nem nagyon magyar-barát röpiratában. „Ich bin fest überzeugt, dass, neben guten Polizey-Anstalten, sie (ti. a néptanítók: N. L.) das meiste Gute im Staat bewirken können. Mehr gewiss als alle Galgen, Räder und Scharfrichter. Aber sie müssen, wenn das geschehen soll, ihr Handwerk wohl verstehen und vom Staate besoldet sein” [133].

A kor magyar iskolái korántsem álltak hivatásuk magaslatán. Bessenyei és Kazinczy emlékezéseiből ismerjük a 60-as, 70-es évek refor-

mátus kollégiumainak sok-sok hibáját és néhány előnyös oldalát. A *Ratio Educationis* igyekezett volna az elmaradt magyar iskolaügyön segíteni és az idejétmúlt latin nyelvű retorikus iskolát reál-elemekkel felfrissíteni [134]. E helyes irányzat azonban igen alacsony hatásfokkal bírt, mert sem anyagi eszközök, sem megfelelő tanárok nem voltak érvényesítéséhez. II. József sokat tett a népoktatás mennyiségi kiterjesztése érdekében a gimnáziumok és a felsőoktatás rovására. — 1790 röpiratai tehát méltán mondottak súlyos kritikát iskoláink munkájáról. A kritikai megjegyzések éle a középfokú oktatás latin nyelve és elavult tanítási anyaga, tehát a retorikus nevelési eszmény kizárólagos uralma ellen irányul, magyar tanítási nyelvet sürget és hasznosabb tanítási anyagot, mai kifejezéssel élve, tananyagkorszerűsítést.

A legáltalánosabb mozzanat a követelésekben a nemzeti nyelven történő oktatás, hiszen ez következik Bessenyei kiinduló tételéből, a tudományok közönségessé tétele által előmozdítható közboldogság eszméjéből. A *Jámbor Szándékot* idézzük legelőször: „Most azon vagyunk, hogy a jóféle született magyarokból először deákot, azután németet, tótot, franciát, olaszt csináljunk, úgy, hogy utoljára a magyar nyelvet is elfelejtsék: holott a dolognak természete hozná magával, hogy először a magok nyelveken tanulnák meg mindazt, ami szükséges, azután gyakorolnák magokat az idegen nyelvekben.” A franciák a maguk akadémiája által már elérték, „hogy a maga született nyelveken mindenféle tudományokat tanulhatnak, és amely időt azelőtt idegen nyelvek tanulására vesztegettek, azt mindjárt dologra és valóságra fordíthatják.”

A lényeg tehát az, hogy az anyanyelven a gyermek hamarabb elsajátítja a tudományokat, mint az idegenen. A kevésbé tehetséges gyermekeket a latin (vagy a nemrég erőszakolt német) egyenesen elriasztja az iskolától. „Ne szoríttasson az ifjúság szükségtelen dolgok tanulására — veti fel a *Hazafiak tüköre* — Elidegeníttetnek s lenyomatnak a nyelvek tanulásával a gyengébbek, csalattatnak az együgyű szülék: hadd tanulják közönségesen, mi pedig pallérozzuk anyai nyelvünket...” [135] A magyar nyelvet természetes jogaiba kell iktatni, és kétségkívül ide tartozik az is, „hogy alsóbb és felsőbb iskolákba mindenütt, a magyar nemzet között minden alsóbb és felsőbb leckék és tudományok, amennyiben a dolog és tudományoknak mivoltok engedi, magyar nyelven taníttassanak szükségesképpen.” Ifjúságunknak az a nagy haszna lenne ebből, „hogy magát a dolgot és akármelyik tudományt anyai nyelven, könnyebben, tisztábban és hamarabb felvenné, mint sem akármelyik idegen nyelven” [136]. Kazinczy szerint könnyen bevezethetjük a magyar nyelvű iskolai tanítást, „mivel már ekkoráig is sok magyar könyveink vannak, a szükségeseket pedig tanultjaink elkészíteni képesek lesznek.” És mint egy hadvezér, büszkeséggel tart seregszemlét a magyar tudós férfiak felett, felsorolja, hol, melyik városban ki áll készen arra, hogy valamilyen tudományt magyarra tegyen át. A felsorolás a nemzeti cél érdekében félreteresz minden felekezeti elfogultságot [137].

Decsy Sámuel más oldalról közeledik a problémához. Az idők változtak, a latin nyelv tudása már csak igen kevés embernek szükséges, a többieknek teljesen felesleges. „A deák nyelvnek tudása szükséges annak, aki tudománya által fogja jövőben kenyerét keresni. Ellenben mi hasznát veszi annak a jövőbeli úr, gazda, mesterember és földmivelő paraszt? Nem jobb volna-e, ha ők az iskolában a deák nyelv helyett a vallásnak fundamentumos cikkelyeit, erkölcsi tudományt, történetet, kivált hazájoknak történetét, e földnek írását... természeti történetet és tudományt, majorkodást, sőt mint jövőbeli atyák, a nevelésnek tudományát tanulnák.” Mind ennek sokkal nagyobb hasznát vennék és „szokkal hasznosabb tagjai lennének a köztársaságnak” [138]. A latin iskola a maga egyoldalú tudós vagy retorikus jellegével egyenesen károsan hat a magyar társadalom fejlődésére, akadályozza az eredményesebb mezőgazdasági termelést, az ipar és a kereskedelem terjedését a magyarok között. Mivel a korban nem ismerték a mélyebb társadalmi rugókat, túlzottan nagy szerepet tulajdonítottak a társadalom átalakulásának folyamatában a nevelésnek. „Nem lévén olyan iskoláink még eddig, melyek a közönséges élet módjára való felsegélés által az atyákat reábirhatnák, hogy magzatjaikat az ilyen iskolákba vezessék s a közönséges életnek módjára készítsék, kereskedőket, mindenféle kézimestereket, talpon termelt polgárokat, életre való lakosokat formáljanak, mindenek vagy urak, vagy tudósok kéntelenek lenni hazánkban, vagy pedig a mély tudatlanságnak posványában maradnak” [139]. Milyen világosan látja a helyzetet — a nevelés szerepének elmulasztása mellett is a 18. századvég magyarja, és mennyi időnek kell még elteltie ahhoz, hogy a magyar iskolarendszer a társadalom szükségleteinek megfelelően alakuljon! Vályi is úgy látja, hogy az iskola távoláll az élettől, nem segíti, hanem ártalmasan befolyásolja azt, nem kevés kárával az országnak. „A paraszti munkás emberek, a mezei gazdák, a kézimesterek, kereskedők és kalmárok, mind ezek készítés nélkül kezdenek a különbözőféle életetek módjának nemeihez... Tudva ugyan, hogy ezek azok, akik által a közönséges társaság fenntartatik, de nem vólt még ezideig gond arra, hogy az ő tehetségek s céljokhoz képest alkalmasabbakká és a házára nézve is nagyobb hasznavehetőkké tétettek vólna... felébresztetne s munkába hozódna a nemzeti ész, megjobbulnának az éretlen és az együgyű igyekezetből alkalmaztatások s közönségesen a polgári élet módjának mindenféle nemei virágzásra jöhetnének lassanként egy jól eltalált nemzeti nevelés által” [140].

Különösen a *népoktatás* hiányos voltát vetik fel a kortársak. Számszerint is kevés az iskola. A legnagyobb baj azonban talán az általános eredménytelenség az iskolában a tanítók készségtelensége, vagyis a valószínű tanítóképzés hiánya miatt. „Még eddig hazánkban a lakosokat készítő iskolák közönségesen gyenge lábon állnak, írja a *Hazafiak tüköre* szerzője. Tudták ugyan az urak s némelyek eddig is gyermekeiket taníttatni; de a közönségesebb nép és a gazda emberek közt hányat számlálunk, míg egy számvető s a közönséges életben előfordulni szo-

kott írások módjait tudó emberre találunk? Magok a tanítók sem tudják, mert az őket készítők német emberek. Honnan várjunk tehát nevezetes köznépet, kereskedőket, jó lakosokat, ha azokat szükséges móddal nem tanítják”! [141] Vályi András a nevelésnek hasznait és lehetőségeit társadalmi osztályok és rendek szerint tekinti át. Természetesen a „külömbféle méltóságokkal fénylő tisztaságok” legfőbb figyelmének tárgyai, viszont azon a véleményen van, hogy a hivatalviselő és birtokos nemesség gyermekeit ingyen kellene taníttatni. De gondja van Vályinak a középrend, sőt a cselédek és napszámosok nevelésére is. Sajnos, a nemzeti iskolákon kívül nincs olyan iskola, mely ezeket „vagy a polgári vagy a mezei élet módjának okos viselésére készítene.” Pedig „ha a közönséges terhet hordozó nép, az országnak számosabb része, így magára hagyattatik, ha ezután is a tudatlanságban és a míveletlenségben marad, micsoda okokból kívánhatnánk a közönséges előmenetelnek virágzását?”

Nemcsak a népoktatásnak általában, hanem az élet szükségleteihez közelálló szakoktatásnak a sürgetése is rejlik e nyilatkozatokban. A realisztikus iskolai törekvések a polgárságból indulnak ki Nyugaton. Nálunk magyar polgárság híján gyengék ezek a törekvések, s amennyiben szakoktatást sürgetnek, az a mi viszonyainknak s a magyar nemesség hajlamainak megfelelően alsóbb és felsőbb fokon a *mezőgazdasági oktatás*. A kor uralkodó közgazdasági szemlélete a fiziokratizmus. Eszerint a nemzeti jövedelem egyedüli forrása a föld, következésképpen a leghasznosabb polgárok azok, akik a földművelés irányítását végzik, tehát a gazdálkodó nemesek, és azok, akik maguk a munkát végzik, tehát a parasztok.

A nemesség a jogok birtokosa. Mellette szót emelni felesleges. Annál inkább szükséges a parasztok érdekében szólni s hivatásuk jelentőségét hangsúlyozni, nem ugyan felszabadításuk érdekében, hanem a sokat emlegetett híres mondás értelmében: „Bonni pastoris est tondere pecus, non deglubere”. „Ez a rend — kezdi Osvald Zsigmond a parasztság dícséretét, Orczy Lőrinc nyomaiba lépve — a közönséges társaságnak a fundamentuma, ez a hazának és a királynak aranybányája, élésháza, ereje. . . ezen áll és nyugszik mindenféle Statusoknak és Rendeknek boldogsága. . . egyáltalában szükséges, hogy ez a rend, ámbár ez a legszegényebb emberek neméből közönségesen álljon is, de arra a kimondhatatlan haszonra nézve, melyet minden egyéb rendre áraszt, minden más rendek felett legbecsesebbnek tartassék és nemcsak az erőszak és törvényteleniségek ellen hathatósan oltalmaztassék, hanem különös szabadságokkal és jussokkal, sőt még jutalmakkal is gazdagon megajándékoztassék. . . Egy szóval azt műveljük, hogy ez a szegény község hazáját tömlőc gyanánt, fejedelmet, földesurait és tisztviselőit sarcoltató poroszlók gyanánt tartani ne kénytelenítették” [143].

Bármennyire is hangoztatják egyesek ekkor már az ipar és a kereskedelem hasznos voltát [143a], Magyarország népeit a bécsi gazdasági politika szinte kizárólag a földművelésre és állattenyésztésre szorítja. Úgy tűnik, mintha azt az ország fekvése és a lakosok természetes

hajlamai határoznák így meg. S miután a krónikus tökehiány miatt a mezőgazdasági termelés színvonala is alacsony, teljesen igazuk van azoknak, akik e valóban fontos és egyelőre egyetlen lehetséges gazdasági ágat mindenáron emelni akarják, ha egyéb nem teremthető elő, legalább tudománnyal. Nagyváthy János szavait idézzük: „Ha pedig édes hazámat megtekintem, amelynek fekvésében és földje mineműségében látszik a bölcs teremtő a magyar nemzetnek egész boldogságát helyezettetni, és magok a lakosok is a természettől mintegy egyedül a földművelésre készítettén, egyedül is annak kincseinek keresésében gyönyörködnek: úgy találom, hogy senki egy-egy hasznosabb dologban nem fáradozhatik, mintha édes nemzetének természeti hajlandóságát választván vezetőjének imitt amott szorgalmasan össze-szedett tapasztalásával a mezei gazdaságot elősegíteni hazafiui kötelességének ismeri” [144].

A természettudományoknak és gyakorlati alkalmazásainak hívei örömmel üdvözlik Nagyváthyval együtt a kort, melyben a virágzó nemzetek az eddig művelt spekulatív tudományokat („elme futtató tudományokat”) „a kincses természetnek buvár keresgetésével cserélik fel, s könyvtárjaikat a tapasztaláson és józan okosságon épült természeti gyűjteményekkel s könyvekkel rakják meg...” Felderülni látják azt az időt, melyben az emberek „a távol álló testek vizsgálásában verem esett Thalesen nevető szolgálonak mondását haszonra fordítván, leginkább azok körül szorgalmaskodnak, amelyek lábaik előtt vagynak.”

A tudomány segítségét várják tehát a mezőgazdasági termelés fellendítéséhez s eljutnak *az elmélet és a gyakorlat, a tudomány és termelés* szoros, dialektikus kapcsolatának megértéséhez. „Valamint a tudomány gyakorlás, úgy ez ama nélkül nem lehet tökéletes”, vallja Decsy Sámuel. Könyvének egy más helyén részletesebben is megvilágítja tételét: „A földművelés, baromnevelés, kertészség s más több ehhez hasonló mesterségnek fundamentumos értésére nem elegendő a csupa gyakorlás, hanem tudomány is kell ahhoz, és e kettőnek u. m. tudománynak és gyakorlásnak szoros egybecsatolása, úgyhogy valamiképpen a tudomány gyakorlás, úgy ez ama nélkül nem vitetődhetik tökéletességre” [145].

A mezőgazdasági szakoktatásnak nagy úttörője nálunk Tessedik Sámuel. Gondolataival ő is, miként Bessenyei is, a *Ratio Educationis*hoz kapcsolódik, annak kritikájából indul ki. Az új normális iskolában sem tanítják kellő súllyal a reáliákat. „A falusi iskolákban egyáltalán nem tanítják a parasztember számára nélkülözhetetlen, szükséges ismereteket. Nem ismertetik meg vele a szép és bőkezű természetet, holott felemelkedéséhez ez elengedhetetlen. Mi volna szükségesebb és hasznosabb a parasztnak, mint éppen a természetismeret?” [146]. A fáradhatatlan pedagógus most a nagy nemzeti és kulturális felbuzdulás korában ismét összefoglalja elveit és *Nur zwölf Paragraphen* címmel eljuttatja javaslatait a litteraria deputatiohoz. Falusi népiskolák felépítését javasolja praktikus munka-iskola jelleggel a vidék mezőgazdasági profiljának tekintetbevételével.

Sajnos, a falusi iskolákban mezőgazdaságtan helyett a gyermekeket haszontalanul a deák szóval gyötrik, pedig ennek sokan egész életükben nem veszik hasznát, s arra, „amitől a mezei gyermekeknek jövődébéli boldogsága függ”... nem tanítják. Nagyváthy János szabadkőműves létére is azt javasolja az ügy érdekében, hogy a papságot tanítsák meg a mezőgazdaságra, hogy „hallgatóinak e részben is útmutatója lenne” [147]. Erdemes könyve más részében, a juhtartással kapcsolatban, a földesuraknak magyarázza, mennyire az ő érdekük is lenne a jobbágygyermeknek mezőgazdaságtani oktatása. „Azonkívül, hogy embertársának is egy tisztességes darab kenyeret adván kezébe, azt a súlyos nyomorúságtól s gyakran az akasztófától is megmentené! — Óh! — sóhajtott fel a nagy emberbarát — mikor lesz az az idő, hogy a falusi iskolákban a *Nomnátvó haec mensa* helyett a mester arra oktatja tanítványait, miképpen kellessék a mezei életnek gyönyörűségét érezni, amelyben áll egyedül a háznak és a magyar hazának boldogsága!.. [148] A jövő tizenkilencedik századba utaló utópiájában pedig megmutatja „mely szorgalommal taníttatnak a mezei munkás embernek gyermekei az iskolákban alkalmas tanítók által a gazdálkodásnak mesterségére s mely okossággal és szelidséggel édesíttetnek gyenge tagjaik a munkához!” [149]

E korban mindenki a mezőgazdasági termelés alapvető voltából, megjavítása szükségességéből indul ki, amikor a parasztság, köznép iskoláztatását vagy az iskolán kívüli, iskolán túli művelését indokolja, szükségesnek tartja. A paraszt művelődése ennyiben is áll azután, ez szabja meg a korban a köznép felvilágosításának határait nemcsak a parasztságnál, hanem a kézműveseknél is: mesterségüket jól értő embereké kell őket tenni, hogy több hasznot hajtsanak az államnak, az egyháznak, uraiknak és mellesleg maguk is jobban éljenek. De ezenfelül kár, sőt veszedelmes felvilágosítani a köznépet, mert majd nem fog megnyugodni az adott kizsákmányoló társadalmi rendben. Világosan látják ezt akkor az urak és jól kifejti ezt könyve több helyén a már emlegetett Ewald, akit nem hiába fordítottak le éppen a nevezetes esztendőben. Ewald szerint azt a kérdést, hogy a felvilágosodás hasznos-e, nem lehet általában, csak konkrétan eldönteni. „Ha... a fenn említett kérdés annyit téveszt: tanácsos-e *minden embert* általánosan a gondolkodásnak *minden* tárgyaival megismertetni, *minden* kigondolható dolgoknak helyes esméretére vezetni, lehetséges-e, bátorságos-e, szükséges-e *minden dolgoknak* igaz értelmét a köznép elejébe adni? Még az olyan dolgoknak is, melyekről különben se nem gondolkodnának, se gondolkodnia nem szükséges? Ki az, aki, ha a köznépet jól esméri, minden tartózkodás nélkül azt ne mondja: nem? Ki az, aki, ha a köznépet esméri, minden mezei gazdagságnak végső pusztulást ne jövődjön, mihelyt a paraszt azon törné a fejét, miképp dolgozza ki a szántáshoz való műszereket új mekhanika szerint,... s a majorsághoz tartozó állatoknak physiologiáját rézre metszett rajzolatokból tanulná? Ki az, aki, esmérven a köznépet, ennek csak meggondolására is nem iszonyodjon: hátha a köznép üdövel az istenek létét, a jövődjő életnek mivoltát fesszegetni fogja, az előljáróknak jussait, ezeknek eredetét a természet

törvényeiből fejtegetni, s nyomozó elmélkedés által gyűjtögetett okokkal fogja maga között elvégezni: van-e vagyont illető juss, vagy nincs” [150].

Ezek a korlátai a felvilágosodásnak Franciaországban éppen így megvoltak. Az uralkodó osztályok, illetve az uralomra törő s az uralmat megosztani nem akaró polgárság alapján helyesen ismerte fel a felvilágosításnak a hatását a köznépre, a dolgozókra: a felvilágosodás, ha gátat nem szabnak neki, a dolgozókat olyan tények és összefüggések felől is felvilágosítja, amelyek az osztályuralom megszűnéséhez vezetnek majd el. Ezt pedig a polgárság, mely még át sem vette a hatalmat, természetesen nem akarta. Még kevésbé akarta ezt nálunk a közép- és köznemesség. Bessenyei leghaladóbb korszakában, tehát 1780 körül, eljut oda, hogy elvileg minden rendű és rangú ember számára követelje a kultúra áldásait. A magyar nyelvű tudományt azért hirdeti, hogy így „a tudományok közönséges hasznúak legyenek és kiterjedjenek az országnak minden rendű lakosaira egyaránt.” De még ez elvi megállapítás mögött is meghúzódnak bizonyos megszorítások, mely a korba beállítva válnak igazán világosakká. A tudós társaság hasznait előszámlálván ismét felhossa, hogy ezáltal a tudomány az ország minden rendű lakosaira kiterjedne. De mindjárt hozzá is teszi: „Amellyel nem az a célom, hogy személy szerint minden hazafi tudós légyen; hanem hogy a legegységűbb rendű és sorsú emberek is a magok elmebeli tehetségeket az emberi társaság javára fordíthatnák!” [151]. Ewald is egyetértett azzal, hogy kell valami tudást adni a népnek, a dolgozóknak is. A döntő és nagy kérdés azonban most már nem is ez, hanem hogy a felvilágosítás milyen mértékű legyen. És hazatérve biharmegyei magányába, Bessenyei is csaknem ugyan azon szavakkal fogalmazza a köznép megvilágosításának határait, mint Ewald. *A természet világában* olvassuk a következő sorokat: „Aki eke szarván keresi élelmét, Nem kíván magának kitanult nagy elmét. Nem kell a könyveket vetni, hányogatni, Azért, hogy egy ekét tudjon igazgatni” [152]. Kazinczy arisztokratizmusa is félreismerhetetlen, bár ő „gubába vagy bársonyba öltözött köznép”-ről beszél az *Orpheus Bevezetésében*. Az ő erkölcsi, izlésbeli és szellemi arisztokratizmusa mögött is a polgárosodó középnemesség osztályérdekei húzódnak meg, csak kifinomodott formában. „Chimériai szándéknak” nevezi azt, „mely a köznépet... megvilágosítani igyekszik”, mert úgy érzi, hogy „a világosság elfogadására kevés emberek és csak a jószívűek alkalmasok” és hogy „van olyan igazság, mely a rossz ember szívében mindig az, ami a gyermek kezében a tűz és a kés.”

Hol lehet megvonni a köznép megvilágosításának határait, az uralkodó osztály sérelme nélkül? Ewald pontosan körülírja azt a műveltségi maximumot, amely még veszélytelen, sőt ami hasznos az uraknak, hiszen a teljesen műveletlen köznép már nem lenne képes emelni a termelés színvonalát. Mindenekelőtt leszögezi, hogy az egyes kiváló ember számára ilyen határokat vonni nem lehet. Ellenben a „gyámoltalan sokaság”, mely „mások oktatása nélkül nem gondoskodhatik... semmit se tehet egyebet annál, amit baromi gerjedelmeinek kielégítésére ten-

nie kell”, egyenesen igényli, hogy a fejedelem vagy az ország dolgozon formálásán. „A szántóvetőről, a kézművesekről van itt szó... akikből áll jobbra a társaság.” Mit kell nekik tudniok az írás, olvasás és főként papíros nélkül való számvetésen kívül? „... arra taníttasson a köznép, ami mindegyikét jobb emberré, hívebb jobbággyá, szelídebb atyává, szorgalmasabb szántóvetővé, fáradhatatlanabb kézmunkássá teheti.” Hogy pedig sorsába belenyugodjék, „... tanulja bibliáját jobban érteni, esmérkedjen meg annak főbb tanításaival, tulajdon kötelességeivel, s tudja okát adni, miért kell neki kötelességében szentül eljárnia... Tudja tökéletesen mindazt, amit az igazgató szék nekije parancsolt, vagy megtiltott” [153].

A vallás, az egyház és az uralkodó osztályok szövetségét a dolgozók elnyomásának biztosítása érdekében napnál világosabban mutatja az egyébként felvilágosodott Ewald elmékedése. Ewald maga a vallás tanítását korántsem hiszi el teljesen. Tudja, hogy „ez vagy amaz hitbéli ágazat nem igaz”, hogy a bibliában sok minden nem található meg, amit pedig a néppel olvastattak évszázadok óta, stb. De „nagy oktalanság”-nak tartja ilyeneket a köznép előtt hánytorgatni. „A gyáva köznép”-nek, „aki ifjúságától fogva véres verítékével keresi minden falat kenyerét, akinek igen szűken van kiszabva a pihenésre, s nyugalomra minden órája”, szüksége van a vallás vigaszára, ahhoz, hogy élni tudjon. A köznép megvilágosítását tehát csak „Krisztus igaz tanításán” kell felépíteni. Úgy kell tanítani a köznépet, hogy így gondolkodjék: „Az isten akarja, hogy előljáróimnak engedelmeskedjem s lefizessem az adót, melyet reám mérnek. Vétkezném tehát isten ellen, ha ezt nem cselekedném, mert az előljáróknak hatalma nem történetből, hanem isten rendeléséből vagyon... egyedül csak eddig kell a köznépet az ő jussaiban megvilágosítani, mert ez elegendő” [154].

A művelődéspolitika osztálykorlátait csak a magyar értelmiség legforradalmibb gondolkodású tagjai törlik át. A köztársasági mozgalom kultúrpolitikusként, Hajnóczy Józsefnek előfutára, legalábbis ebben a pillanatban az a Kovács Ferenc megyei mérnök, aki a *Mindenek Gyűjtemény* hasábjain több cikkben is kifejti nézeteit a magyar nemzet pallérozásáról [155]. Főfigyelme a nép oktatása. Az igen tiszteletreméltó irodalmi igyekezetekre azt jegyzi meg, hogy „a nyelv és nemzet pallérozását” „hasznosabb és előmenetelesebb volna... a legalsóbb lépcsőn kezdeni”. Nálunk csak a kevés vagyonos ember művelődik, de ez csak „egy kalánka édes víz ez ilyen nagy tengernek s mellette csakugyan sós marad a tenger.” A sok szegény tudatlan ember nem is jó szemmel nézi az olvasó gazdagokat: „Ráér, lám úgy sincs más semmi dolga, mivel is mulatná mással az időt? Vólna csak úgy mint én, tudom bizony nem jutna olyan könnyen eszébe!”

Kovács Ferencnek már e megjegyzései is mutatják, hogy mélyebben gondolkozik a kultúrpolitikai problémáról és valóban látja annak gazdasági, politikai oldalát is. Van bátorsága előretörni ahhoz a gondolathoz, hogy nem a kultúra vezet el a szabadsághoz, hanem fordítva: a köznép, a *jobbágyság felszabadítása az előfeltétele annak, hogy a nép igazán művelté válhassék*. Utópizmus csak abban mutatkozik meg,

hogy nem az elnyomottakhoz fordul — ezt legális folyóiratban nem is tehetné meg — hanem a nagyokat szólítja fel, hogy szabadítsák fel jobbágyaikat, ezeket „a természet urától szabaddá és urrá teremtett teremtvényeket”: „Ha tehát hazátok boldogságának és dicsőségének örültek, ha nemzetetek kimíveltetését és palléroztatását szeretitek, ha hazátok fiai és polgártársaitok szemeitek előtt és szívetekben még emberi becsekben állnak: adjátok vissza nékiek emberi jussait, szaggassátok, tépjétek széjjel láncukat, oldozzátok fel bilincsciket, töröljétek el nemcsak névvel, hanem valósággal és cselekedettel is ama szívet rémítő és leverő boldogtalan rabi és örökös jobbágyi nevezeteket, és állítsátok vissza mind azokat, mind magatokat emberi jussaitokba” [156]. Az is bizonyos, hogy még e szenvedélyes szavak mögött sem a jobbágyság tényleges eltörlése, a nemesség előjogainak megszüntetése áll, csak valamiféle határozottabb jobbágyvédő politika követelése. Hiszen a cikk keresztülment a cenzurán s az ezt a részt engedte kinyomatni, a vallási viszálykodásokról szólót pedig törölte!

Kovács Ferenc általános népművelő programjának ide kívánczik az a része, mely az elemi oktatás reformját célozza. Az általános műveltségnek a nép között való terjesztésére a legtöbbet lehetne tenni „a falusi és városi apróbb iskoláknak más és jobb rendbe hozások által”, mivel „ezek a pallérozott társaságoknak nevelő házaik.” Jelenleg az a baj, hogy feleslegesen latinnal gyötrik a gyermekeket, de rosszak a tanítók is. El kellene érni, hogy legyenek rendes „tehetségeikre és természetekre nézve szorosan megvizsgált” tanítók. El kellene érni, hogy minden gyermek járjon iskolába egy bizonyos ideig. Kovács tantervében szerepel az olvasás, hittan, írás, számtan, éneklés, vallástörténet, világtörténet, földrajz, fizika („röviden!”), természetrajz, Magyarország földrajza bővebben. Gondot kell fordítani arra is, hogy legyenek jó tankönyvek.

Egyelőre azonban e merészek még kevesen voltak s annál többen azok, akik még II. József reformjait is sokalták s most a nevelést ismét teljesen a szerzetesek kezébe akarták adni, a tantervben pedig megszüntetni azt a helyeset és jót, amit a *Ratio Educationis* nem nagy sikerrel és hatásfokkal igyekezett volna bevezetni. Szirmay Antalnak a barokkos stílusa is jól tükrözi a konzervatív nemesi felfogást, mely sorraiból árad: Ismét egy látomásról van szó. Eleutheriusnak mutatják meg, mivé lett az ország Lipót uralkodásának elképzelt húsz éve alatt. „... valamiképpen a zöldellő rét mindennemű virágokkal teljes, úgy Pannóniának földje is tele van tudós férfiakkal Leopoldnak napjaiban. Imé azon szentséges férfiak közül némelyek, kiket József széjjel oszlattott volt az egész világon, mint széjjel oszlatja a seprő a földnek porát, öszve hozattattak a magok régi házikóikba és adattak nékiek parancsolatok: hogy ezentúl ne éjszakai mormolásban töltsék idejüket, hanem légyenek a népnek tanítói és a kisdedeknek igazgatói...” Elmondja a röpirat, hogyan neveltetnek a jövőben az egyes társadalmi osztályok és rétegek gyermekei. A nemeseknél megjegyzi a kísértője a bámuló Eleutheriusnak: „Ime... így neveltetik a mi ifjúságunk és már nem terheltetik meg, mint régente az ő elméje, annyi és oly sokféle tudo-

mányokkal, és azért a mi időnkben ritkán találsz tudákos emberekre, sokat beszélőkre és keveset tudókra, hanem kiki olyan a micsodás és a micsodásnak kell lenni, kinek kinek a maga közönségébe és nemébe.”

A kézművesek és kereskedők a városokban tanulnak valami mesterségükbe vágó dolgot, „olvasni, írni, számotvetni, rajzolni és a mesterségnek és kereskedésnek fundamentomit. . .” A legkevesebbet tanulnak, mert a legkevesebb tudásra van szükségük természetesen a parasztoknak, a legszámosabb nemének az embereknek. „Mi kívántatik tehát arra — kérdi a tudós kalauz Eleutheriust — hogy a szántóvető és az ő felesége és a kisdedei szerencsésekké légyenek? Ugyé hogy elég nékik, ha olvasni, írni, számotvetni és a földet művelni tudják?” [157].

A felvilágosodás és a kölcsönös vallási türelem jegyében és érdekében már József idejében kísérletek történtek valamiféle laikus erkölcsstan és felekezeti színezet nélküli hittan tanítására, s ezt a tárgyat világi tanító is taníthatta. A litteraria deputatio is hosszasan foglalkozik egy ilyen deista színezetű katekizmus összeállításával. Az éledő reakció természetesen ellene van ennek, és az egyház kizárólagos jogának tartja a vallás és erkölcs oktatását: „A Mester dolga a fiút, midőn megszenteltetik, oktatni: hogy ismérje a betűket és a mezei gazdaságot. De megint a Papnak dolga az, hogy az istent ismérje. . . Még annak a napnak gonoszsága forog elmémbe, amelyben a világi mester a tanító székből ülven katekizmust tartott a kezében és katekizálta a fiúkat és leánykákat és a maga sarlóját a más aratásába vágta, és amidőn a vakot vezetvén mind a ketten gödörbe estek” [158].

A haladást és felekezeti békét kívánó erők a József által szorgalmazott vegyes iskolák, scholae mixtae mellett vannak és félnek megszüntetésük káros hatásától. A *Hazafiak tükrében* olvassuk: „Azonban mihielyt az oskolák elegyítése ellenzést szenved, azonnal csökkeni fog a terjedni kezdett felebaráti szeretet: hideg erőtetett tettetés, vonakodó tartózkodás, törsonkódések fogják akadályoztatni s emészteni társalkodó életünket” [158a]. Mások viszont, mint a *Hungaria graviter aegra* katolikus szerzője, a püspökök felügyelete alá akarják visszahelyeztetni a közös iskolákat, melyeket szerinte az orcátlan tanítók és tiltott könyvek megrontottak [158b]. Szluha György szerint is sokan azt kívánják, hogy az ifjúság nevelésének hibáit orvosolják meg s hibákon éppen a József idejében meghonosodni kezdő szabadabb szellemet értik, amikor az ifjak tudatlanságát, de főképpen megromlott erkölcsseit siratják („iam ruditatem, iam dissolutos mores deflentium”) [158c]. A Ratio Educationis által bevezetett sok új tantárgy ellen emel szót gúnyosan a *Második Leopold*. . . c. röpirat, amikor Eleuthernek Egerben Pray György, a Bölcs, magyarázza el a tanügy új állapotát: „. . . Leopoldnak kegyelméből a mi napjainkban jól van dolgunk. Mert már mi népnek Tanítói nem harapdáljuk körmeinket az éhségtől, amint azokban a napokban volt, midőn a Tanítók közül legkisebbiknek is tíz tudományoknak nemeire kellett oktatni a nyolc esztendő gyermekét ötven ezüst pénzékért” [158d].

A felsőoktatás ügyét csak néhány röpirat érinti és egy tárgyalja alaposan. A teljesség igénye nélkül itt néhány olyan kérdésre térünk

ki, mely nem csupán módszertani jellegű s nem a tantervet érinti, — hanem a szó szoros értelmében véve kultúrpolitikai vonatkozású. Az egyetlen magyarországi egyetem a felsőoktatási jellegű főiskolákkal együtt sem tudta az ország igényeit kielégíteni. A protestánsok minden akadály és ellenzés ellenére is jártak külföldre tanulni, orvosi fakultás pedig néhány évtizede működik csak. A külföldön tanulás anyagi szempontból is nagy megterhelést jelent az országnak. Érthető, hogy Báróczy a magyar nyelv bevezetésének és kiművelésének előnyeit felsorakoztatván, ezt sem felejtí ki. Ha a magyar nyelvet virágzóbb állapotba hoznánk, a király is biztosan megtanulná azt. Ezenkívül pedig „... a helyett, hogy most ifjaink drága költséggel a legmostohább környékű idegen országokban mennek tanulás végett, akkor az idegenek jönnének csoportosan a miénkbe; kiket a tudományokon kívül még a helynek kiessége és egyéb országunkban bőven feltalálható természet adományai is édesgetnének mi hozzánk...” [159] Aranka viszont azt szeretné, ha a külföldre járó diákjaink több, praktikusabb tudást hoznának haza a hazai ipar fellendítése érdekében: „...ki ki tehetségéhez és hajlandóságához képest valami hasznos új kézi vagy szép mesterséget hozzon bé, vagy azoknak jobbítását, p. o. egyik a papírok megjobbításának és szépítésének módját, melyre Erdélyben nagy szükség van...” [160].

A felsőoktatás néhány kérdését Hajnóczy is érinti. A magyar nyelv védelmében egyrészt azt javasolja, hogy Egerbe tegyék át az egyetemet, az akadémiákat pedig a magyar nyelvű vidékekre. A tanszabadságot az egyetemen különösen fontosnak tartja. A professzor szabadon választja meg módszereit. Az egyetemen legyenek képviselve katedrákkal a keleti nyelvek. Itt és az akadémiákon tanszékeket kell felállítani a haditudományoknak, hogy a nemzeti hadsereg tisztikarát itthon magyarokból, de legalább is honosokból lehessen kinevelni. Hajnóczy különösebben nem idegenkedik a külföldi tanároktól, sőt hangsúlyozza, hogy a tudós külföldieket nagy fizetéssel ide kell csalogatni. A tények ismeretében azt kell mondanunk, hogy Hajnóczy reálisabban ítélte meg a magyar tudomány helyzetét, mint forrófejű kortársai [161].

A pesti egyetemen az anatómia-professzor Rácz Sámuel egyik jeles tanítványa, az éppen doktorátust tett Kiss József vet fel néhány fontos időszzerű egyetemi problémát, biztosan nem függetlenül Rácz Sámuel felfogásától [162]. Az egyik az egyetemi oktatás magyar nyelvűségének követelése, a másik a klerikális irányítás visszaszorítása és végül tiltakozás az egyetemnek vidéki kisvárosokba való elhelyezését célzó tervek és felvetések ellen. Általános követelés a korban, hogy az iskola tanítson magyarul. A legmerészebb ez a követelés az egyetemen, ahol eddig csak Dugonics András merte az elemi matematikát magyarul előadni, tudákosság néven, ügyyel, bajjal, és maga Rácz Sámuel az egyszerűbb sebészetet. A magyar nyelv melletti agitáció egyben támadás a német professzorok ellen, kiket József nevezett ki, s akik közül különösen Hoffmann Alois Lipót tette nevét gyűlöletessé röpirataival a magyar közvélemény előtt. A német professzoroknak magatartása a nemzeti lelkesedés napjaiban eléggé kiélezte a helyzetet, hiszen mint a röp-

iratból megtudjuk, akkor sem akartak magyarul előadni, amikor azt a helytartótanács pl. a sebészet esetén elrendelte. „Sőt, mi több, némely német professzorok azt mondják, hogy ők inkább az egész orvosi fakultásnak elrontásában dolgozni igyekeznek, mintsem hogy a magyar tanítás feljöjjön” [163]. A német tanárok magatartása érthető részben, hiszen nem is tudtak magyarul, de annyira tájékozottak voltak a hazai viszonyokban, hogy tudják, milyen szinten áll a magyar nyelvű orvostudományi irodalom. A röpirat viszont azt állítja, hogy „azon sem kell búsulni, hogy a magyar tanítók kevesek, mert már elég tudós magyarok vannak, akik minden órában professzorok lehetnek ... és így soha többé idegen professzorokra szükség nem fog lenni...” [164]

A legnagyobb ténylegesen fennálló nehézségen tehát elég könnyedén túlteszi magát a fiatal orvosdoktor s akkor természetesen már könnyű dolga van: ha a német tanárok a németül és deákul nem igen tudó magyar ifjakat meg tudták tanítani a dolgokra, mennyivel könnyebben fog menni a magyar nyelvű oktatás! „Magyarul nemcsak tanítani, hanem tanulni is jól lehet, mert ha a német professzorok a magyart, aki se deákul, se németül nem tudott, meg tudták a tudományokra németül és deákul úgy tanítani, hogy ők jó lelkiismerettel diplomát adhassanak, akkor bizonyosan azokat magyarul könnyebben megtaníthatják, mivel az ilyen tanulók magyarul már tudnak és ezért éppen csak a tudományt tanulják, ellenben pedig a német és deák tanításokban a nyelvet is egyszersmind a tudománnyal kéntelenítettek megtanulni...” [165]

Hasonló, szinte szokatlan élességgel támadja Kiss József a felsőbb tanulmányokat is gyámkodó egyházat és klérust. Merészen küzd a szabad, eleve állításoktól mentes kutatás jogáért, hogy a tudós érzékeinek és tapasztalatainak hihessen inkább, mint a hit parancsainak. A papok „...a filozófusnak... meg nem engedik, hogy azt tanítsa, amit a természeti józan okosság mutat... ezzel torkolják az ember: Captiva intellectum in obsequium fidei. Te tartozol azt is hinni, ami a szent írásban nincsen, elég ez, hogy én mondom: Néked nem szabad látni, hallani, szagolni, ízlelni, érezni és okoskodni, nehogy kárt tégy a hitnek.” Még azt is el kell hinni, ha a pap egy férfinak azt mondja, hogy ő asszony, „mert okoskodni az ellen nem szabad, amit a pap mond.” Ez a világiakra igen megszégyenítő helyzet káros hatással van az ifjúság nevelésére. Ha egyszer a „gondolkodó ifjúság” rájön, mennyire nem bizonyíthatók a papok, tehát az egyház állításai, „ha egyszer utoléri a próbáknak gyengeségét,” ha észreveszi, hogy „a papság... az egész világon uralkodni akar” és ha látja a papság emberi gyarlóságait, ez a fonák helyzet lerombolja az ifjúság hitét, minden dologban kételkedővé teszi [166].

Az alsófokú oktatást még rá lehet Kiss szerint bízni az egyházzal, de az egyetemi oktatást — a teológiát kivéve — a királyra vagy az országra kell bízni, vagyis itt világi felügyelet szükséges, „mivel ezek a tudományok bőkezű és elmeszabadságot kívánnak, melyek közül a papi rendtől egyikét sem lehet várni és megnyerni, a király és az ország ellenben a sok költséget sem sajnálja az ilyen tudományoktól és

a tanítóknak határ nélkül való szabadságot ad arra, hogy mindeneket jól megvizsgáljanak és kikeressék, hogy mennyire mehet a józan okosság” [167].

Részben az egyház gyámkodásával függött össze az a hosszú ideig tartó vita is, hol legyen az ország egyetlen egyeteme. Amikor végre a hetvenes évek végére sikerült a haladó erőknek keresztülvinni, hogy az ország nyugati széléről, egy klerikális színezetű kisvárosból, az egyetem az ország természetes és ősi középpontjába kerüljön, a költők és írók a legfontosabb oktatási intézmény új elhelyezkedéséhez nagy reményeket fűztek és magasztalták érte a királynőt [168]. Csakhamar felmerültek azonban más szempontok, melyek megint a Pest-Buda-i elhelyezés ellen szóltak. Az egyiket éppen a magyar nyelv érdekében hangoztatták, pl. Benyák Bernát, de maga Hajnóczy József is, féltvén az ifjúság magyar neveltetését. Eger vagy Vác került szóba, mint lehetséges kedvezőbb egyetemi székhely. Ismét mások a nagy városok erkölcsromboló hatásától féltették az ifjúságot s ezért voltak Pest ellen, mely nálunk akkor ilyennek számított.

A legfontosabb szempont, amiért még sokáig újra és újra felmerül a Pestről való elhelyezés terve, véleményem szerint éppen az, hogy bizonyos klerikális erők feltétlenül papi gyámkodás alá, tehát püspöki székhelyre, klerikális kisvárosba szerették volna áttenni az egyetemet. Természetes az is, hogy ezt a szempontot taktikából nem hangoztatták nyíltan. A *Második Leopold* stb. című röpirat szerzője, kinek reakciós felfogását már megismertük, az egyetemet Egerbe helyeztetni Leopolddal át, mert „a tudományoknak műhelyeit” olyan városokba kell átvinni, „amelyek az emberek lármáitól félre esnek és ahol a friss levegő az elméket élesíti, nem pedig az, hol a zavaros víz terheli a tanulóknak gyomrokat, vagy a feslett erkölcs rontja azoknak ártatlanságát” [169].

Ismertetnünk kellett e vitát, hogy megértsük, miért szentel e kérdésnek annyi helyet Kiss József röpirata. Az egész 11 §-t az elhelyezés elleni tiltakozás tölti ki. A fontosabb érvek Pest mellett: az ország közepén fekszik, főhivatalok vannak itt, van elég tisztességes szórakozási és kulturális lehetőség, a szegényebb diákok megélhetnek magántanításból, a orvosoknak van elég hulla a boncoláshoz. A leglényegesebbet mégis a IX. pont mondja ki: „Annak a városnak pedig, amelyben az universitás léssen, egyenes helynek és *szabad s nem papi városnak* kell lenni, a víz is és az aer jó legyen ott, szükséges. Mindenféle eledelnek is ottan és szállásnak bővelkedni kell” [170]. (Kiemelés tőlem: N. L.)

Az egyetem székhelye körüli vita része annak a nagyobb harcnak, mely az ország közepén, a régi székhelyen ismét gazdasági és kulturális központot akar teremteni, mert egy ilyen központ előfeltétele a gyorsabb haladásnak. Az egyetem ügyével a litteraria deputatio is foglalkozik és áthelyezése mellett határoz. Felmerül a kancellárián Esztergom neve is. Nagyszombat még évtizedek múlva is visszaköveteli az országgyűlésen egyetemét [171]. Szerencsére éppen a súlyos anyagi kihatások megakadályozzák az egyetem elhelyezését, mely kedvezőtlenül befolyásolta volna kulturális fejlődésünket. „Mindenütt nagy summa

pénzzel kellene építeni és a papi városoktól a más vallású tanulók elidegenednének,” hozta fel a legnyomósabb argumentumot már 1790-ben Kiss József. „A költözés is igen nagy költséget kíván. Az historia naturalis, musaeum physicum és az anatómiai és chirurgiai preparátumok is kimondhatatlan nagy kár nélkül másuvá nem vitettethetnek” [172]. Később is ez az érv győzött már kimondott határozatok ellenébe is. A krónikus pénztelenség, az ország szegénysége ez egy esetben olyasmit akadályozott meg, ami a klerikális reakció malmára hajtotta volna a vizet.

Nemzeti kulturális központ megteremtése azért is olyan lényeges kérdés nálunk, mert hiányzik a természetes központ, a királyi székhely az országban.

Decsy akadémiai tervének is szerves részét képezi az a követelés, hogy annak székhelye Buda legyen. Ezt a szerző részletesen meg is indokolja, mert erre szükség volt, hiszen az országgyűlést is hamarosan Pozsonyba helyezik át megint, és 1848-ig a régi főváros megint nem látja az ország legfőbb törvényhozó testületét. „Ez a régentén uralkodó fejedelmeknek kies lakó hajléka, a tudományoknak és szép mesterségeknek Corvinus Mátyás uralkodása alatt fészke és kedves hazánknak szíve, mostan is méltó lészen arra, hogy nemzeti nyelvünk műveltségének virágos kertévé választasson, melynek drága illatja minden vidékeinkre kihasson...” Buda ekkor jórészt német jellegű város, virágzó német színházi élettel. Ezért kell a múltbeli jelentőséggel érvelni. Éppen azért kell az akadémiát idehelyezni, hogy „ezáltal azon anyavárosnak hajdani dísze visszaszereztetik...” de a sok nyomda miatt „a könyvvvel való kereskedés is hamarabb lábra állhat ottan, mint másutt.” A főhivatalok miatt „sok magyar uraság megfordul Pesten és Budán és így alkalmatosságok leszen a tudós egybegyűlésekbe való bémenegetre” [173].

Részletesebben foglalkoztunk a nemzeti nevelésre, a közoktatásra vonatkozó elmélkedésekkel. A röpiratok kultúrpolitikai vonatkozású megjegyzései között ezek igen előkelő helyet foglalnak el. A nemzet úgy érezte, hogy fontos ügyéről van szó és alapjában véve nem nyugodott bele abba, hogy a királyi szó végleg elrendezte a köznevelés dolgát. A *Ratio Educationist* nyíltan nem támadják, sőt a megyei instrukciók ennek részeihez kapcsolódnak, majd a litteraria deputatio is úgy halad előre munkálataiban, hogy mindenütt mint alapokmányra Mária Terézia rendelkezésére támaszkodik. A röpiratok azonban különösen két ponton kibővítik a királyi rendelkezés anyagát: a nemzeti nyelv jogainak érvényesítésével és az ország tényleges helyzetének megfelelő mezőgazdasági szakoktatás sürgetésével. Ez lényegileg a nagy úttörők, Bessenyei és Tessedik elképzeléseinek nyomában jár, nemkülönben a közoktatás világi jellegének követelése is. A közoktatás azonban korántsem az egyetlen területe a nemzet kulturális életének. Ezenkívül a felvilágosodás híveinek tudniuk is kellett, hogy az iskola a közel jövőben nem válhatik az ő eszméiknek tolmácsává, bár éppen 1790-ben még a legtöbb remény volt rá egy darabig, hogy a nemzet életének ezt a területét a maga rendelkezése alá veheti. De az iskola nem is oldhat

meg minden kulturális feladatot, sőt a fentiek miatt lehet, hogy éppen helyette kell más tényezőknek fontos feladatokat megoldani. Ilyen megfontolások alapján kerül Bessenyei, sőt Tessedik eszmélkedéseinek előterébe is a felnőttoktatásnak valamilyen fajtája, az emberek oktatása, nevelése, felvilágosítása könyvek által a literatura eszközeivel. A literatura pedig egyként jelent még ekkor tudományt és szépirodalmat. A következőkben ezért azokat a gondolatokat szedjük rendbe, melyek a kulturális élet általános feltételeivel, valamiféle irodalmi vagy tudományos társaság létrehozásával, a játékszínnel, az ismeretterjesztéssel, a szépirodalom szerepével foglalkoznak.

**„A tudományoknak bő kéz kell s elmeszabadság,
E kettő nélkül sinlenek a nagy eszek.”**

A tudomány, általában a kulturális élet társadalmi feltételei kezdenek világossá válni. Már láttuk, miként tudja egységben látni egy Decsy Sámuel a kulturális és a gazdasági életet. Kulturális elmaradottságunk kutatói hibáztatják az arra hivatottak kevés buzgalmát is, de nem csupán azért kevés a magyar könyv, mondja Decsy, „mintha nem volna a magyar tudósoknak könyvírásra való talentumok, avagy mint-ha ők restek volnának. . . Nem a magyar tudósoknak kell a magyar tudományok míveletlenségének okait tulajdonítani, hanem inkább nemzetünk anyai nyelvéhez való fagyos indulatjának. Ennekelőtte sem vőlt köztünk a tudós pennáknak szűke, hanem inkább az adakozó kezeknek. Ha meg is írta is a magyar tudós a könyvet, előbb megemésztette azt a moly, mintsem napfényre jöhetett volna, néki magának költsége nem vőlt, a tehetősebb urak pedig inkább cifra kocsikra, lószerszámokra cselédekre, bálókra s más multságokra adták a pénzt. . . Sőt egynéhányat ismerek olyat, aki nemhogy méltónak itilte volna a magyar könyvet az olvasásra, hanem még a könyvei között sem szenvedte azt meg. . . és több becsülete vőlt a magyar urak és asszonyok előtt egy à la mode varrni tudó német szabónak, mint a legékesebben beszélő s író magyar tudósna” [174].

Társadalmi megbecsülés és megfelelő anyagi támogatás nélkül nem fejlődhetik a kultúra. Ennek a társadalmi megbecsülésnek a hiánya mondatja néhány év múlva Csokonai Tempefőiével, hogy „Az is boldond, aki poétává lesz Magyarországon!” Az ifjú költőnek nem vőlt saját keserves tapasztalatokra szüksége, hogy megírja éles szatíráját a kultúra iránt érzéketlen nemességről. És mégis, végül is ezekhez a nemesekhez, elsősorban a vagyonos főurakhoz kellett fordulniok íróinknak, mert nélkülük — mint a Tudományos Akadémia példája és sorsa mutatta — fontosabb vállalkozás nem mehetett jó végre. Éppen az akadémia tervében, a *Jámbor Szándékban* írja Bessenyei: „Tudom, hogy ez a király megegyezése és az ország költsége nélkül meg nem készülhetne. De a hazának főrendei azt mindenikét megnyerhetnék és véghezvihetnék. . .” Ezért senki se csodálkozzék, folytatja Bessenyei, „hogy én ezen gondolataimat az ország főrendjeinek kívánom szívek-

re terjeszteni... Akik az országban leghatalmasabbak... ezek lehetnek... leghatalmasabb eszközei a haza boldogságának... Mert nemcsak akarátjok, hanem tehetségek is volt elejétől fogva az ország lakosainak boldogítására" [174a].

Más kérdés az, hogy az ország nagyjai a valóságban mennyit tördtek a magyar kultúra fejlesztésével. Sajnos, előbb emeltek pompás hajlékot az olasz, a francia és a német Tháliának a nyugati határszél főurai, és Széchényi Ferenc kevés akadt közöttük. Mivel azonban az országban egyedül nekik volt anyagi erejük és hatalmuk, íróink mégis hozzájuk fordulnak támogatásért, hiszen társadalmi megbecsülés nélkül nincs kultúra. „Milyen előmenetelt lehet annak... ott reményleni, ahol a haza csak neveit sem esméri a legérdemesebb fiainak?” — kérdi Kazinczy az egyik tekintélyes herceget akadémiai tervének támogatására kérő levelében. A francia filozófusra, Helvetiusra hivatkozik: „...sehol se vétettek még a tudományok mívelő kezek alá, hogy szerencsés előmenetelt nem mutattak volna, ha mívelőiket a haza első kedvező javaslatokkal s pénzzel segítették, azt mondja Helvetius. Seholsem virágzott tudomány és mesterség, ahol a jó elmék az artistai enthusiasmustól e szorongató gondolat által vonattak félre, mit fogok holnap enni? Ezt mondom én!” [175]. Érdekes, hogy a mecénás és az író példajaként Beleznay generalist és Bessenyei Györgyöt hozza fel.

Nem az a mi bajunk, mondja Kazinczy, hogy a természet „köztünk nagy elméket születni nem hágy”. Megfelelő társadalmi környezet nélkül bármi nagy tehetség sem tud kibontakozni. „Ha azt a lelket, melyet a végezések Voltairebe vagy Rafaelbe szállítottak, egy bácskasági földmívelő gyermekébe küldötték volna, meg lehet, hogy most egy kötet Verestói György-forma halotti búcsúztatónk s egynéhány veresre, zöldre, kékre festett templomfalunk s oltártáblánk volna.” Saját példáját hozza fel Kazinczy. Birtokos nemes, atyai jószágából él, jó hivatala van: „és mégis annyira jutottam a literatura miatt, írja, hogy azt vagy félbe kell hagynom, vagy adósságba verem magamat.” Ha a jómódban élő Kazinczy ezt mondja, mennyivel inkább megérthető hogy a vagyontalan Csokonai többször is Széchényi Ferenchez fordul anyagi segítségért. A főúri érzéketlenség a nemzeti kultúra ügyei iránt még Kazinczyt is annyira felháborítja, hogy mint írja, nem állna jól magáért, ha ez érzéketlen gazdagok kincseihez hozzáférhetne.

A külföldi példák hatására és a polgárosodás szellemében más gondolatok is felmerülnek, melyek szeretnének a nemzeti kultúra támogatására szélesebb, demokratikusabb bázist kiépíteni és a főuraknál való megalázó kilincselést feleslegessé tenni.

A kultúra szélesebb tömegbázisának kiépítése ismét a literatura magyar nyelvűségével áll kapcsolatban, mint erre már más vonatkozásban rámutattunk. Bertits Ferenc egyenesen a tudósokat hibáztatja: elzárkóztak a tömegek elől a latin nyelv használatával, „amit tettek és szereztek, azt csak egynéhány magános személyeknek, nem pedig a közjónak hasznára tették és szereztek; nem oktatták és boldogították a községet, hanem a tudósokat.” Ha most nincs jótevőjük, ne panaszkodjanak, magukra vessenek. „... mindig több jótevők származtak a köz-

népből, hogy sem a főrendekből; ha tehát azt az olvasásra, a tanulásra rászoktattuk volna, hasznos és gyönyörködtető könyveket dugtunk volna kezébe, úgy nem kellett volna félni, hogy ne légyenek jóltévők; hova kell egy franciának vagy anglusnak érdemesebb jóltévője, mikor két, három, sőt kilenc, tízezer előfizetői vagynak” [176].

Magyar nyelven az első előfizetési felhívás éppen tíz évvel ezelőtt jelent meg és Ráth Mátyás *Magyar Hirmondójára* a két magyar hazában 318 előfizetőt szerzett. A mi szűkös viszonyaink között hasonló számokkal kellett még sokáig kalkulálni. Dugonics *Etelkája* ugyan elkélt ezer példányban, de Kazinczy *Messiás*-fordítására csak 13 előfizető jelentkezett, 1791-ben is, amikor pedig fellendülésre számítottak íróink. A társadalmi tömegbázis kiszélesedésének reménysége csillan ki Batsányi 1791 szeptemberében kibocsátott felhívásából is. Négy millió magyar van, mondja, Erdélyt nem is számítva. „Nem fognánk-e egy ily nagyszámú publikumban *Museumunk*-nak legalább 4—5 száz olvasót találni? Nem várhatnánk-e nemzetünknek mostani állapotjában... Ezt azonban csak a jövő fogja megmutatni...” [177] A jövő pedig azt mutatta, hogy a nemzet lelkesedése anyai nyelve mellett igen rövid ideig tartott. Kármán néhány év múlva 289 előfizetővel is beérné, de nem tud többet elérni 192-nél!

„A tudományoknak bő kéz kell s elmeszabadság.
E kettő nélkül sinlenek a nagy eszek.”

Igy szól *A magyar hazának anyai szózatja* az országgyűlés honatyáihoz. Nemcsak pénz, társadalmi megbecsülés, hanem szabadság is kell a kultúrához, de a polgári életforma más alapvető tevékenységéhez is: „...a tudományok, mesterségek, a kereskedés, a szorgalmatosság egyedül a szabadságnak árnyékában szeretnének kényekre virágozni...” [178], írja Kovács Ferenc mérnök. A szabadság pedig legfőképpen azt jelenti, hogy az egyház gyámkodásától kell megszabadítani a tudományt. Csakis a szabad, világi tudomány teszi nagygyá a nemzetet, a Kazinczy féle filozófia, mely mentes az „eleve-állatásoktól”. Kiss József az egyetemen is ilyen papi nyügtől mentes tanítást szeretne és ezt a nemzeti boldogság egyik fontos feltételének tartja. Egész mondanivalóját így összegezi: „Nemes magyar nemzet! Iparkodj tehát magadat s fiadat boldogítani és minden széltől el ne tántorodjál és jól megdold, hogy a magyar addig nem boldogul, míg a nyelvét fel nem állítja, minden hivatalt és tanítást magyarul nem folytat, a bölcsességet közönségesse nem teszi és az uralkodó papi rendek jármát el nem veti...” [179]. (Kiemelés tőlem: N. L.)

Az uralkodó papi rendeknek eszük ágába sem volt, hogy hatalmi pozícióikat feladják. Jobb tehát elkerülni velük az összetűzést. Az óvatosságot annyira viszi Kazinczy, hogy tervezett Magyar Arcadiájának gyűléseit sohasem akarja pap és asszony jelenléte nélkül megtartani. „Papnak azért kell jelen lenni, hogy a klérus azt ellene törekedő szándéknak ne vélje, asszonynak pedig azért, hogy kőművesi lózsiknak ne tartassanak gyűléseink” [180].

Bessenyei is arról kíván gondoskodni, hogy az ország legfelsőbb tudományos intézményének tagjait a káros vallási megkülönböztetés mellőzésével válasszák, „minthogy ez éppen nem hitre tartozó dolog” és arra kell törekedni, hogy „az efféle személyválogatás miatt a nyelv s a haza ne szenvedjen.” Döntsön egyedül az érdem, a tehetség és a szorgalom, „sőt nem volna helytelen az egyenlőséget is béhozni...”

A klérus és a reakció a hivatalos könyvvizsgálás formájában ártott és ártott legtöbbször a kulturális haladásnak. II. József ugyan sokat enyhített szigorán, a röpiratok megjelenése idején pedig egyenesen megbénult működése, de fenyegető és fojtogató hatalma elvileg továbbra is fennállt. A nemesség állásfoglalása e kérdésben is ellentmondásos. Egyrészt a szabad gondolatnyilvánítás eszközével akarnak élni, de a cenzura intézményét fenn akarják tartani. Megesik az is, hogy maguk a megyék rendelnek el már megjelent könyvek ellen vizsgálatot. Osvald Zsigmond a „*Libera gens, libera mens*” közmondásra hivatkozik és kifogásolja, miért kell a szabad gondolat és véleménynyilvánítást „a mi szabad magyar hazánkban... egyedül egy-két tudatlan borotvált fejű embernek kénye és szabad hatalma alá vetni?” „De ki is gondolhat nagyobb és illetlenebb képtelenséget — folytatja — minthogy a szabad nemzetnek elméjére, nyelvére, pennájára bilincs vettetik...” A sajtószabadság nélkül az ő „nemzeti vagy polgári szabadságok” csak „merő álom.” Néhány sorral lejjebb azonban igyekszik saját szabadelvűségének gátatvetni: „Igaz ugyan, hogy az ebbéli szabadságnak is bizonyos határokat kell tenni, mivel az olyan szabadság, mely semmi határt nem ismér, nem szabadság, hanem zabolátlan csélcapság...” Melyek azok a határok, melyek Osvald Zsigmond szerint általában elfogadottak? Természetesen „a vallásnak és a közönséges társaságnak bátorságos voltok és békességek” [181], amit azután az uralmon lévő papság és az uralkodó osztály úgy értelmezik, ahogy akarnak. Tilos Osvald szerint is a libertinizmus, naturalizmus, deizmus, stb. Így értjük meg a dolgozat első részében tárgyalt tojástáncot a felvilágosodás fogalma, elnevezése körül; legjobbjaink is óvatosságra kényszerülnek a nyilvánosság előtt s védik magukat pl. a naturalizmus vádjával szemben. Batthyány Lajos, a legnevezetesebb közjogi röpiratnak szerzője is országgyűlési cenzurát kíván. Hajnóczy József viszont a királyi hatalomról szóló munkájában részletesen beszél a sajtószabadságról s azt a politikai szabadság egyik legfontosabb biztosítékának tekinti: „*Non datur certius arbitrium intra justos suos limites continendi potestatem remedium, quam preli libertas*” [182]. A továbbiakban főleg a szabadsajtó politikai hatásáról és jogi problémáiról beszél, kevésbé véve számításba kulturális hatását. Decsy Sámuel már inkább számbaveszi ezt az oldalát a problémának. Véleménye szerint „A szabados gondolkodás, írás és nyomtatás is nagyon boldogítanak a magyar nyelvet és tudományokat”. Majd így folytatja: „Ahol e három dolog nincsen, nem kell ottan sem embert, sem életet, sem tudományt keresni. A szabados gondolkodás egy oly természeti tulajdonsága a léleknek, mely nélkül nem lélek a lélek, hanem csak valamely alkotmányhoz (machinához) hasonló valóság, és aki a gondolkodásban való szabadságot meg akarja

az emberben fojtani, nincs annál e világon nagyobb tirannus.” — Szókása szerint Decsy itt kitér nagy közlési szenvedéllyel a könyvnyomtatás feltalálására, majd tárgyához visszatérve kijelenti, hogy „ha anakokáért a magyar haza mind a tudományokban, mind a kereskedésben akar boldogulni, szükség leszen teljes és tökéletes szabadságot engedni a tudós pennáknak és könyvnyomtató műhelyeknek. Még pedig nem ilyen amolyan szabadságot, hanem minden határ nélkül valót, nem olyat, mint aminémű itten Bécsben és Magyarországon is vőlt és még most is vagyon, mivel az ilyen szabadság csak árnyéka a szabadságnak és a tudós írókkal való szembekötő játék” [182a].

Az igazi politikai értelemben is vehető szabadságot kivűle egyedűl Kovács Ferenc mérnök tartja komolyan a nemzeti művelődés fellendítése előfeltételének. A virágzás akadályait el kell hárítani, „de a ti dolgok, a ti gondok ez, kiváltképpen ó nagyok” — fordul ő is az ország főuraihoz. „Nosza tehát! szálljatok egy kevésbé magatokba és felejtkezzetek el arról a képzelt különbségről, melyet csak egyedűl az emberiségnek jussaival való visszaélés állított fel közöttetek... ha nemzetetek kimíveltetését és palléroztatását szeretitek... adjátok vissza nekik (hazátok fiainak) emberi jussaikat, szaggassátok, tépjétek széjjel láncukat...” Kovács Ferenc szavainak tényleges és konkrét politikai súlyát nehéz lemérni, hiszen néhány sorral alább megint így folytatja jobbágyvédő sorait; az urakhoz szólva: „Esmértesd meg alattad valóiddal, hogy nékik urok légy, de nem a lealázás, a nyomorgatás, hanem a jótétemények által” [183].

Az akadémiai gondolat sorsa

„A közönséges dolgot közérővel kell fogni, mert különben hiában erőszakoskodunk.” Közérő, vagyis összefogás, társulás, társaság vagy társaságok kellenek a nemzeti kultúra fellendítéséhez, véli a *Magyarság* írója. Ő maga többször felveti, hogy a nyelv és tudomány ápolására magyar társaságot, tudományos akadémiát kell létrehozni. Míg ilyen létre nem jön, „anyátlan méhhez hasonlók” a magyar írók és ez „meg is tetszett a munkájukban. De adjon csak nekik anyát az ország, állítson egy Magyar Társaságot, amely az ő munkájukat igazgassa, mindjárt megjön azok között is a serénység, a rend és a várt haszon” [184]. Különösen a mi viszonyaink között „több s nehezebb akadályai vagynak még... a literaturának (főképp a nemzetinek), hogysem azok egynéhány gyenge-tehetségű embernek bármely serény igyekezetei által elháríthatatnának...” [185]

Magyar társaság vagy tudós társaság létrehozásának gondolata már Bessenyei előtt felvetődött [186]. Bod Péter Rádayhoz írt levele ismeretesebb, semhogy idéznünk kellene. Úgy látszik, hogy Bécsben az ottani magyar körökben — a bécsi példákön, Klemm és Sonnenfels kísérletein felbuzdulva [187] — a gondolat eléggé általános volt. Erre mutat, hogy az egyébként ismeretlen katonatiszt, Geidler József 1775-ben, tehát három évvel a *Magyarság* előtt, egy fordításának előszavá-

ban felveti a Magyar Tudós Társaságok létrehozásának eszméjét [188]. A fordítás közben faragott új szavait védi, szeretné ezzel elősegíteni, hogy „... minden igaz fia a magyar hazának a nyelvnek meg bővítése végett minden igyekezettel” dolgozzék. „De valameddig — folytatja — a Magyar Tudós Társaságoknak s ezeknek megjutalmaztatásoknak szüksége fennforog, addig lehetetlen, hogy mind nyelvünket meg bővítsük, mind pedig még csak a muszka nyelvhez is hasonlóvá tégyük: annál kevésbé, hogy jó és tökéletes, teljes magyar lexicont írjunk.”

Bessenyei nagyszabású akadémiai tervezete csak most, 1790-ben juthatott az országos közvélemény színe elé Révai Miklós buzgólkodása révén, ha névtelenül is. A *Magyarság* megjelenése óta, II. József évtizedében az eszme elterjedt s most a nagy nemzeti felbuzdulás idején íróink közül többen tesznek kísérletet arra, hogy valamilyen formában irodalmi, vagy tudós társaságot hozzanak létre. Nem lehet célunk, hogy az akadémiai gondolat előzményeit és sorsát részleteiben feltárjuk, bármilyen kecsegtető feladat lenne is ez. Itt csupán Bessenyei és Decsy akadémiajának néhány alapvető vonására mutatunk rá, megemlékezünk íróink terveiről s arról ami ezekből a gyorsan beálló kedvezőtlen fordulat miatt megvalósulhatott.

Bessenyei akadémiaja egyesíti magában a nyelvi és a tudós akadémiai típusok vonásait. A mi helyzetünkben a nyelvet együtt kell fejleszteni a tudományokkal, mert ez a dolgok rendje. A „Tudós Magyar Társaságnak” ezért „egyedül való dolga a lenne, hogy a mi nyelvünket minden tudvalévő dologra kiterjessze, annak szólásának formáit kipaléozza, vagy újakat is... találjon s maga mind a fordításokban, mind egész munkák írásában az egész magyar hazának példát mutasson.” A Társaságnak munkáit felsorolandó abból indul ki, hogy ez „leegyenesebben ugyan a magyar nyelvnek, de következésképpen a tudományoknak előmenetelére is célozna...” (A kiemelés tőlem: N. L.)

Decsy Sámuel, bár korántsem olyan tömörséggel és szépen mint Bessenyei, de a legrészletesebben fejtegeti a tudós társaság szükségességét, szervezetét és hasznait. Úgy tűnik, hogy Bessenyei munkáját, vagy munkásságát nem ismeri, mert nevét sem említi egyszer sem. Elképzelése alapvető vonásaiban mégis azonos, hiszen mindketten francia példa nyomán dolgoznak. Decsy is tudja, hogy az európai tudós társaságok közül „néhány a mélységes, mások a szép tudományokat építik, némelyek pedig egyedül nemzeti nyelveiknek virágoztatásában foglalatostkodnak.” Nekünk azonban „oly Tudós Társaságot, avagy gyökeres tudományú személyekből álló Akadémiát kellene ... felállítani, melynek minden foglalatossága a magyar nyelvnek s tudományoknak művelésében állna” [189]. (A kiemelés tőlem: N. L.)

A tudós társaság szervezetileg biztosítaná a magyar nyelv és tudomány művelését. Erre a biztosítékra azért van szükség mert —, mint azt Decsy részletesen ki is fejti — egymagában a mostani nagy nemzeti felbuzdulás még nem elég biztosíték a továbbiakra nézve. „Tudva vagyton ugyan előttem a nemzetnek anyai nyelvéhez való mostani forró buzgósága, de én keveset bízom annak állandóságához... Nem nemzeti nyelvünkhöz való igaz hajlandóságunk, hanem nemesi szabadsá-

gainknak elvesztésétől való félelmünk indította bennünk ezt a forróságot, és mihelyt amazokat erős fundamentumra állíthatjuk, mindjárt el fogunk nyelvünkről felejtkezni, magyar köntöseinket újabban lehánjuk testünkről, ismét idegen bőrbe öltözünk, idegen életnek mód-fogjuk követni s becsülni, magunkét pedig megutálni” [190]. Ez így is lett. A nemesi szabadság sem került valami erős fundamentumra, kevesebb is elegendő volt az uralkodó és nemesség új megegyezésének létrejöttéhez, ti. a parasztfelkelésektől való félelem. Az már aztán csak a sors iróniája, hogy Decsy Sámuel is hamarosan „csattos papucsban, harisnyában, térdig érő bugyogóban” látják Bécsben [191].

Íróink közül elsősorban Révai Miklós, Batsányi János, Kazinczy Ferenc és Aranka György fáradoztak írásban és tettekben, tárgyalások útján az akadémia létrehozásán. Röviden foglaljuk össze fáradozások nyomait a rendelkezésre álló gyér adatok alapján, természetesen csak igen vázlatosan. Ez azért sem felesleges, mert még a valóban gyér adatok összefoglalása sem történt meg [192].

Révai Miklós valószínűleg még 1781-ben megismerkedett a *Jám-bor Szándék* kéziratával s ezzel egy évtizedre eljegyezte magát az akadémiai gondolattal. Szívesen propagálja mesterének, Bessenyei Györgynek gondolatait a *Magyar Hírmondó* hasábjain rövid szerkesztősködése idején [193]. 1784-ben magának II. Józsefnek adja elő a Bessenyei-féle akadémiai tervet s kéri pártfogását. Elképzelhető, hogy az éppen germanizáló nyelvrendeletének kiadására készülő császár ironikus modorban miként szereli le az „izgága” szerzetest. 1790-ben kiadja Révai Bessenyei akadémiai tervét, a hosszú címet minden bizonnyal maga adván a fontos munkához. Akkor sok röpirat jelent meg névtelenül. Ez az eléggé általános szokás indokolja talán Révai eljárását, hiszen nem is a maga művéről volt szó, hanem egy olyan férfiúéról, akinek fontos írásai jelentek meg régebben is név nélkül, s akit most hirtelenében meg sem lehetett kérdezni szándéka felől. Említi ugyan Révai Bessenyeit azon hazafiak között, akik „jó darab idővel ezelőtt a dülő magyarság alá hajultak támogató vállalkal”, magyar Diogenesnek, magyar Plautusnak nevezvén őt. A röpirat szerzőjét felszólítja, hogy „álljon elő,” hadd hallja mindenki „még bővebben szavainak magyarázását s gondolatainak előadását”. Révai talán joggal feltételezte, hogy tudni fogják, ki ez a „hazáját s nemzetét híven szerető magyar.”

Révai tervét eleinte komoly tárgyalás alá látszott venni a helytartótanács. 1790 július végén részletes tervezetet kért tőle, mire Révai Győrből Pestre utazott, hogy könnyebben szorgalmazhassa az ügyet. Nem tudni, mi okból, a kért részletes tervet latin nyelven jelentette meg, s ugyanígy a társaság tervezett tagnévsorát is, munkásságuk ismertetésével. Hiába volt azonban eleinte érdeklődés a rendek és a helytartótanács részéről, s hiába vállalta el Orczy József az elnökséget, végül is ez a javaslat is az országos bizottságok elé utasíttatik s csak hosszú évtizedek múlva valósulhat meg. A sikertelenségért nem okolhatjuk csupán a hivatalos tényezőket. Több jel arra mutat, hogy a gondolat megvalósításához objektív és szubjektív előfeltételek egyaránt hiányoztak még. Íróink, tudósaink száma még csekély, az országban el-

szórtan élnek és működnek, egymásról alig tudva. A központi irányítás gondolata sem csábító számukra. Kazinczy pl. nem akarja vidéki lakását feladni, hogy mint fizetési tag Pesten működjék. Amint a következő sorok bizonyítják, hiányzott a teljes egyetértés a legelső sorban is érdekelt íróink között az ügyet tekintve. Nem alakult ki teljesen és egységesen a létrehozandó társaság terve, s úgy látszik, Révai Miklós nem rendelkezett kellő tekintéllyel író társai előtt.

Batsányi János az országgyűlés első lelkes ülései után Forgách Miklós grófhhoz fordul „a magyar íróknak nevében” s kéri, pártfogolja egy magyar tudós társaság megalapítását, mely „a hazai nyelvet mívelje, közönségessé tegye s a tudományokat az országban ugyan azon nyelven terjessze, virágoztassa” [194] Batsányi az akadémia szükségességét — biztosan Bessenyeitől tanulva — már a *Magyar Museum Bevezetésében* is hangoztatta, s a kassai társaságot csak addig tartotta oly fontosnak, amíg ilyen országos akadémia létre nem jöhet. Az ő célmeghatározása bizonyos értelemben különbözik a Decsyjétől. A tudományokat az országban magyarul terjeszteni, virágoztatni, tehát nem is első sorban művelni a cél: ez elérhetőbbnek látszik és sürgősebb feladat a mi helyzetünkben. Batsányi itt Aranka György elgondolásához áll közel, akinél azonban az ismeretterjesztés, mint a nyelvművelés mellett egyenrangú célkitűzés, még hangsúlyozottabb, a tudományok művelése pedig egyenesen kirekesztetik a célok közül.

Jelentősebb íróink tevékenysége 1790—91 körül adatszerűen még koránt sincs kellő részletességgel feldolgozva. Batsányi — úgy látszik — hosszabb időn át fáradozott az akadémiai gondolat valóra váltásán s tevékenysége a Révaiéval kapcsolatban kellett álljon. Úgy tudjuk ugyanis, hogy Révai Eszterházy József gróf útján Sándor Lipót főherceget kérte fel a létrehozandó akadémia protektorául, ez a lépés valószínűleg már Batsányival együtt tétetett meg. Kreskay Imre, a Bessenyei féle Hazafiúi Magyar Társaság egyik tagja, 1790. augusztus 6-án azt írja Batsányinak válaszként közlésére: „Írod, hogy az ifjú Leopold hercegnek protekcióját avagy pártfogását reménylitek a tökéletesebb Hazafiúi Tudós Társaságnak felépítésére. Én, emlékezvén hajdani igyekezetünkről, nem keveset tartok a pártfogásnak kérelmétől” [195]. A továbbiakban pedig elmondja az 1779-es kísérlet történetét. Batsányi 1791. január 6-án arról értesíti Arankát, hogy „a felállítandó Tudós Társaságnak dolgát a gyűlésen akarják felvenni a rendek. Én Pozsonyban személyesen voltam eziránt a királynál. Szokása szerint igen kegyesen fogadott s jó reménységet nyújtott. A beadott s újonnan kidolgozott *Planumot* már által is küldötte a fiának, nádorispányunknak. Ez különösen megígérte, hogy teljes igyekezetével rajta lesz, hogy bennevetett bizodal munkának sikere légyen” [196]. Ez a *Planum* a Révai-féle elaborátum lehet csak s úgy látszik az akadémiai névsorral együtt közös munka Batsányival s bizonyára még másokkal is. Batsányi sem csak a maga nevében megy a királyhoz kihallgatásra az akadémia ügyében, mint ahogyan Forgáchhoz is a magyar írók nevében szól. A Révai-val való közös munkára mutat, hogy 1791. augusztus 8-án örömet fejezi ki Arankának az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság szerencsés

létrejöttén, majd megjegyzi, hogy „a magyarországi Társaságból nehezen lesz valami a jövő diéta előtt. *A Plánumat, melyet mi kiadtunk*, megküldendem. . .” [197]. (A kiemelés tőlem: N. L.)

A „mi” mögött nem egyedül Révai és Batsányi állnak, hanem valószínűleg a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztősége, a Görög és Demeter körül gyülekező kör, mely „ma pontosan alig meghatározható, de bizonyosan sok tekintetben közös véleményt valló, írókból, politikusokból, honoratiorokból és főurakból összekerült, némileg elmosódott kerületű” [198] kör volt, mely 1790—91-ben a magyar nyelv jogaiért vívott harcban nevezetes szerepet játszott. Ide tartoztak Barcsay Abrahám, Forgách Miklós, Orczy László s maga Széchenyi Ferenc is. Ebből a körből indul ki az újság nevezetes pályatétele, ők kérik fel Báróczyt a magyar nyelvet oly pompásan s elegánsan védő iratának megírására, ezzel függ össze Batsányi recenziója a *Magyar Museum*ban. A kör véleményét tükrözi a legrészletesebb és legnépszerűbb röpirat, a *Pannóniai Féniksz* is.

Batsányi együttműködése e körrel és Révaival a fentiekből nyilvánvaló. Ellentmondani látszik ennek az a tény, hogy a Széchenyi Ferenc által 1790. október 3-án Pesten az akadémia ügyében tartott megbeszélésre Kazinczy szerint Batsányi nem is kapott meghívást, de Révai sem volt jelen [199]. Kazinczy találgatja is, mi oka lehet a mellőzésnek s természetesen Batsányi „garabonciáskodó” természetében találja meg a magyarázatot. Mi ezt annál kevésbé találjuk kielégítőnek, hiszen e litterarius consessuson „az a planum olvastatott el, amely szerint a Magyar Társaságnak kell felállíttatni.” Ez nem lehet más, mint a Révai által kiadott *Planum*, melyet viszont Batsányi a magáénak is tekint. Különben is egy ilyen litterarius consessuson a tekintélyes összeköttetésekkel rendelkező, tehetséges folyóiratszerkesztőt biztosan szívesen látták. Valószínűnek látszik, hogy Batsányi éppen akkor — Kazinczy közlésével ellentétben — mégsem tartózkodott Pesten.

Irodalmi, vagy nyelvművelő társaság létrehozása Széchenyi Ferencnek is kedvenc gondolata volt már korábban. 1781 óta néhány dunántúli íróval kapcsolatban állt, velük balatonfüredi nyaralása alkalmával rendszeresen találkozott. Ő buzdította Kónyi Jánost Tessedik főművének a lefordítására. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. május 1-én egész kimutatást közöl a gróf által irodalompartolásra kiadott összegekről — Széchenyi 1789. nyarán Horváth Ádámmal és Péczeli Józseffel Füreden megállapodik, hogy egy társaságot szerveznek az írók között. A gróf a maga barátait buzdítja majd az irodalom partolására. Széchenyi ellenezte a nyílt ülésezést, azt, hogy a társaságnak szabályzatot szerkesszenek. A társulást csak bizalmas körre akarta korlátozni. Horváth révén Kazinczy is kapcsolatba kerül e kis körrel, sőt 1789. novemberében fel is keresi Széchenyit. 1790. január 20-áról kelt a gróf levele, melyben örömet fejezi ki az *Orpheuson*, 1790. októberében pedig az említett összejegyzetelen Horváth Ádám, Nagyváthy és Bárány mellett Kazinczy képviseli az írotársadalmat az előkelő urak és politikusok között. Szerepét és az ügyet fontosnak tartja Kazinczy, hiszen Arankának elég részletesen beszámol róla [200].

Széchenyi „társasága” csupán néhány embernek igen laza szövetkezése. Valószínűleg összefügg e körrel, vagy magával a gróffal az Ewald-féle könyv lefordítása és Nagyváthy János működése is. Nagyváthy egy megjegyzése azt mutatja, hogy bármi laza volt is ez az írói társulás, valamiféle hatást mégis gyakorolt a közre. A Széchenyi Ferencnek, mint „a nemzeti tudományok munkás előmozdítójának” ajánlott *A szorgalmatos mezei gazda Előljáró Beszédében* művének nyelvéről, stílusáról is említést tesz s megjegyzi: „Amennyire lehetett, igyekeztem ugyan azon is, hogy *a magyar nyelv művelő társaknak találmányait* is követéssel jóvá hagyjam: mindazonáltal minthogy a széellyel lévő tagok még több törvényt nem szabhattak ez vagy amaz magyar szónak így vagy amúgy való írása felől: nem reménylném, hogy bizonyos okokból származott habozásomért mint törvényt rontó megbüntessem” [201]. (A kiemelés tőlem: N. L.)

Kazinczynak az akadémiai törekvésekhez való viszonyát a kortársak sem látták teljesen világosan. Annyi bizonyos, hogy Bessenyei *Jám-bor Szándékát* sohasem említi később sem, pedig Bessenyei számos művével foglalkozik leveleiben és írásaiban. Sem arról nem beszél, hogy Bessenyeinek szándékában lett volna tudós társaság létrehozása. Döme Károly barátja egyenesen arról értesül, hogy Kazinczy ellenzi a társaságot. A rendelkezésre álló adatokból a következő derül ki. Kazinczy örömet fejez ki, midőn levélben értesül Horváthtól a Széchenyi-féle kezdeményezésről. „Álljatok össze, kedves barátaim, s fogjatok hozzá az új Társaság munkáinak kiadásához. Én köztetek vagyok, mert Horváthomtól el nem szakadhatok. Ugy-e kedvesem, méltónak tartassz reá? Ó kezdjétek el! kezdjétek el. Én mindent teszek, valamit kívántok. A te javaslasod, hogy Füreden gyűljünk össze, minden esztendőben egyszer, a legédesebb képzelődésekre ragadott. Ellenben gróf Széchenyinek igazsága vagy. Ne hidd, hogy szemmel ne tartsanak” [202]. Kazinczy — talán a távolság miatt is — nem jelenti be formális csatlakozását a társuláshoz s azt mondja, kezdjétek el! Óvatosság is érződik, huzódózás mindenféle kötöttségtől, társaságtól. Abban igaza volt, hogy az irodalmi társulásokat szemmel tartották. Nem sokkal később a *Magyar Kurir* közöl Nógrád megyéből egy levelet, melyben írója tiltakozik valamiféle akadémia ellen: szerinte „a közönségnek egy tisztességes része azt kiabálja, hogy arra a Társaságra semmi szükség sincs, mivel az csak szabadkőművesek bandája fogna lenni” [203].

Batsányi Forgács Miklóshoz írt leveléről kedvezően nyilatkozik Kazinczy Rádaynak. Szerinte az „sok jó és helyes tanácsot foglal magában” [204]. Döme Károlynak a már említett felvetésére azt adja tudtára, hogy semmit inkább nem óhajt szívesebben, mint egy jó irodalmi társaságot. „Csak annyiban nem akarok tagja lenni — teszi hozzá — hogy Pesten lakjam és a fizetésből részt vonjak: de egyéb aránt kész vagyok azt feldőjteni, aki felállhatásának útjába áll” [205]. Úgy látszik szellemi függetlenségét is féltette a társulástól, különösen, ha az abban való tevékenységért még pénzt is venne fel. De különben is, Kazinczynak valami okból a Bessenyei—Decsy-féle nyelvi és tudományos akadémia ebben az időben nem kedvelt gondolata. Legalább is nem abban

a mértékben, mint Révainak, vagy a jelek szerint Batsányinak is. A Széchényi-féle lazább és irodalmibb jellegű társulást örömeztőbb üdvözlé. Erre látszik utalni két további tény. Midőn 1790 végén látja, hogy a Széchényi litterarius consessusán szóbakerült akadémia létre nem jön, azonnal új, attól lényegesen eltérő tervet dolgoz ki egy tisztán irodalmi jellegű társaságnak, a Magyar Arcadiának létrehozására.

Tervének támogatására Batthyány — Strattmann Alajos herceget kéri fel. „Láttam — írja — azon lépésekből, melyeket Pesten létemben hazánknak legbölcsebb fiai a mostani nádorispán unszolására a magyar tudós társaságnak alkotása eránt tettek, hogy ez a közdicsősegre s haszonra célzó munka felállani nem fog, s egy új planum kidolgozásához fogtam, mely köztünk a római Arcadiai Társaságnak példája szerint... egy Magyar Arcadiát támasszon.” Később már arról ír, hogy az a pesti Királyi Magyar Tudós Társaság vagy teljességgel nem, vagy igen későn fog felállhatni, ezért lenne szükség az ő költői társaságára a herceg védnöksége és vezetése mellett [206].

Szükségtelen bizonyítani, hogy ez az új terv és az új társulás a tudós társaságot semmiképpen nem pótolhatná, inkább arra volna jó, hogy az előkelőbb társaságokban is propagandát csináljon a magyar nyelvű szépirodalomnak. A *Stella* előszava pedig, Kazinczy ismert udvariasságát is leszámítva, arról tanúskodik, mintha nem látott volna lényeges különbséget a Bessenyei, vagy Révai akadémiaja és a soproni tanulók buzgó önképzőköre között. Büszkén nevezi magát a Soproni Magyar Társaság tagjának s reméli, hogy „aminek alkotását Budán a hazát szerető Révai, Kassán én, egész törekedéssel ugyan, de a sok gátlást meg nem győzhető erővel vettem vala munkába, azt négy-öt egymáshoz szoros kötelékkel csatolt barát és egy megdicsőült polgár igyekezeti által a csöndes Soprony fogja fölépülve látni” [207]. 1793-ban is azt írja a szeretett barátinak, Kis Jánosnak, hogy a társaságba-keelés gondolata igen közel áll a szívéhez és a „Sopronyi Társaság az, amiből mindent” vár [208].

Bessenyei, Decsy, Batsányi, Révai, Kazinczy elgondolásain és törekvésein túl más tervekről is tudunk 1790 körül. Benyák Bernát, a székesfehérvári gimnáziumi igazgató a litteraria deputióhoz tervezetet küld be a nevelésügyről. A magyar nyelv művelésére külön társaságot gondolt el, melyet ő Erudita Societas Hungarica-nak nevez. Érdekes, hogy Buda és Pest német jellege miatt a társaság székhelyének Debrecen vagy Székesfehérvárt szeretné [209]. Kovachich György pesti egyetemi könyvtárőr olyan társaságot szeretne, mely a magyar történetre vonatkozó emlékek, kéziratok összegyűjtését és feldolgozását tűzné ki feladatául. De ami Erdélyben Arankának részben sikerült, Pesten nem válhatott valóra. Péczeli József szándéka is az volt, hogy ha a Mindenest Gyűjteménynek sok előfizetője lenne, a pénzt „a nyelv pallérozására felállítandó kis társaságnak” adja tőkepénzül [211]. Egy adat szerint Martinovics Ignác is foglalkozott tudós társaság alapításának a gondolatával [212].

1791-ben azonban a nagyobbik magyar hazában csak Pesten sikerült az egyetemi ifjak körében magyar nyelvű társaságot létre-

hozni az egyetem újonnan létesült magyar tanszéke körül. Vályi András, az első professzora a magyar nyelvnek, támogatta a kísérletet. Nyilvánvalóan az volt a céljuk, hogy működésükkel előkészítsék egy igazi akadémia létrejöttét. A nemzeti nevelés, a nyelvművelés, sőt gazdasági kérdések is foglalkoztatták az ifjakat, 1792-ben egy kötetben meg is jelentették munkálkodásuk gyümölcseit [213]. Távol az ország szívéből Sopronban jött létre egy önképzőkör „Evangélikus Liceumi Magyar Társaság” néven Kis János buzgólkodása nyomán. Kazinczynak a körrel való kapcsolataira már utaltunk.

Egyedül Erdélyben sikerült a nemzeti felbuzdulás kezdeti lendületét kihasználni, Béctől engedélyt nem nyerve, de eltűretve létrehozni az *Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságot*. Aranka György marosvásárhelyi táblabíró ügyességének és szívósságának köszönhető ez az eléggé nagyra nem értékelhető eredmény. Aranka nem volt tehetséges író, de lehetett egyéniségében valami megnyerő. A magyarországi írók hozzá szinte nagyobb bizalommal fordulnak ekkor és később is, mint egymáshoz. Batsányi pl. fenntartás nélkül közli vele éles kritikai megjegyzéseit a magyar viszonyokról. Arankának volt érzéke ahhoz, hogy segítsen a „szép gondolatocskáknak megtestesülni,” értett hozzá, miként kell „őket az árnyékgondolatok kebeléből a valóság színére kihozni”, saját szavaival élve. Ez a sok nagyálmú, realitás nélkül tervezgető magyar ember közt éppen nem megvetendő tulajdonság.

Az Aranka-féle társaság létrejötte és munkássága nem tartozik részleteivel együtt ide [214]. Csupán célkitűzéseit vázoljuk itt fel. Aranka röpirataiban a magyar nyelv kiművelésének és a nemzeti kultúra fejlesztésének szükségességét Bessenyei és Báróczy gondolatai nyomán bizonygatja. Az általa javasolt társaság azonban nem akadémia, legkevésbé tudományos akadémia, hanem *nyelvművelő és ismeretterjesztő társaság*. Úgy látszik, ezt látta keresztülvihetőnek az adott körülmények között. Első röpiratában, a *Rajzolatban* még általánosabb a célmeghatározás: „Az eddig elmondottakból kijő, hogy annak az intézett társaságnak két fő tárgya lehet, um. a *nyelv művelése* és a *nemzet világoztatása*” [215]. Aranka hamarosan szükségesnek tartotta, hogy javasolt társaságának e második célkitűzését részletesebben és konkrétan megjelölje, mert a világoztatás, felvilágoztatás fogalmak körül félreértések támadhattak s ajánlatos volt az óvatosság. Jobb volt inkább a nemzeti érzésre apellálni és nem hangsúlyozni túlságosan a világosságot. *Újabb elmélkedésében* „a *nyelv művelése* és a szükséges *eszmérek terjesztése*” szerepelnek a társaság közönséges tárgyaiként [216]. Az első természetes célkitűzés, magyarázatra nem szorul. A másodikat itt már Aranka azzal indokolja, hogy azt az elsőtől nem lehet elválasztani, „azért, hogy ennek kedveltető érdekessége a másoknak unalmas voltát elvegye és olvasását tűrhetővé tegye.” Szinte álcázza Aranka az ismeretterjesztő célt, mintha csupán arra volna jó, hogy a közönség meg ne unja a nyelvművelést.

A továbbiakban az „esmérek terjesztéséről” úgy szól mint „a nyelv művelés második közönséges tárgyáról”. Kitűnik, hogy Erdélyben nem érez elég erőt arra, hogy tudományos társaság jöhessen létre. Ezért ha-

tározottan elhatárolja a tudományfejlesztés és az ismeretterjesztés feladatát és csak ez utóbbit tartja a társaság céljának. „Az esméret terjesztése... nem abban a részben láttatik a társaság tárgyának lenni, hogy maga a társaság annyiban, amennyiben a hazának és nemzetnek vagy a mesterségek, vagy tudományok rendiben jó kézi könyvekre, tökéletes munkákra s un. sistemákra szükség volna, olyanokat készítsen és dolgozzék” [217]. Nincs egyelőre elég tudós fő e munkára, de Aranka szerint a tudós könyvek írása egyenesen ellenkezik ennek a társaságnak céljával. Az indoklás nyilvánvalóan sántít. Aranka talán az ügy iránt érdeklődést mutató mágnások óhajára érvel így, vagy hogy Bécs szemében — hiszen a királyi engedély szükséges — minél szerényebbnek tűnjék fel a társaság s annál biztosabb legyen az engedélyezés. Bármilyen tudós könyvek megírásával és ingyen való kiosztásával sem lehet szerinte célt érni. Álcázó szándék és realitásérzék egyformán azt sugalmazza Arankának, hogy szerényen az ismeretterjesztésben jelölje meg társaságának feladatát, mely „a maga szent és nagy céljának talán jobban megfelel”, „ha az elméket az esméretek bevételére készíti, az akadékokat, melyeket vagy a természet, vagy szokás azoknak eleibe vetett, felfedezvén az elméket azoknak elhárítására felgerjeszti, az esméretnek csomóját szaporítván, azt közönségesen terjeszti, az igyekezetet serkenti és munkásságot segéli, és mind az eszközök megszerzéseiben, mind a jó útmutatásban segedelemmel lépzen...” Később részletesen ki is fejti az ismeretterjesztő munka területeit, eszközeit, intézményeit. Az így létrejött *Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság* nem is a *Magyar Tudományos Akadémia* elődje, hanem a *Természettudományi Társaságnak* és a mai *Tudományos Ismeretterjesztő Társaságnak*.

A magyar értelmiség legáltalánosabb szervezetei akkor a *szabadkőműves páholyok* voltak. Szerepet játszottak ezek 1790—91-ben, de a következő évek mozgalmaiban is. Bizonyos értelemben a szellemi életnek a fórumai is voltak a páholyok, és Kazinczy most a magyar nyelv terjesztése és a művelődés előbbrevitele szempontjából foglalkozik a szélesen elterjedt mozgalommal. 1789 novemberében Pesten azt a tanácsot adja, „hogy egy magyar nyelven folyó páholy állíttasson fel”. Ugy gondolja, hogy „gyalázatjára van nyelvünknek, hogy csak németül és deákul” dolgoztak. Ő a kőművességben olyan társaságot lát, amelyben az egyenlőség szelleme uralkodik, mely jótékonyságra kötelez és amelyben „ki-ki olvasni, tanulni, szerzetes atyafiai munkái, írásai, példái által tanítani tartozik...”, tehát kulturális funkciókat is hordoz magában [218].

A nemzeti játékszín.

A nyelvművelő és tudományos társaság dolgánál talán még jobban foglalkoztatta a nemzeti közvéleményt a *nemzeti játékszín* megteremtése. A külföldi, főként a bécsi példák nyomán a nemzeti nyelv fejlesztésének és elterjesztésének e fontos eszköze egyre több hívet szerzett magának. Az alkalom pedig szinte kínálkozott. Hosszú századok után

végre ismét az ország régi fővárosában, Pest-Budán van az országgyűlés, hosszabb időre összegyűjtven a nemzet színejavát. Sok az újítás számba menő szándéknak az ellenzője is a maradiak körében. A fő ellenség azonban a gyakorlati kivitel terén az éppen ebben az időben oly virágzó német színészet, melynek vezetői felismerik a kezdetleges magyar kísérletekben is megülő ellenségüket. Nem Kazinczy, a Rádayak és a művelt nagyúri hölgyek buzgólkodását, a lelkes egyetemi ifjak fáradozásait kívánom itt felvázolni. Erre lényegében nincs is már szükség. A játékszínre mint kulturális intézményre vonatkozó néhány megjegyzést szeretném itt csupán felsorakoztatni a kor irodalmából. A leg-lelkesebb s legszebb dokumentuma a nemzeti játékszín eszméjéért folyó küzdelemnek Kazinczy *Külföldi Játészó-színjének* Prónay Lászlóhoz címzett ajánlása. Azt reméli az író, hogy a nagy nemzeti lelkesedés lázában „az ország gyűlése alatt Melpomenének és Tháliának magyar templomot” szentelhetnek a hazafiak. Már nem lehet komolyan ellene vetni ennek a szándéknak azt a vádat, hogy „a magyar nyelv nem játészó színre való”. Elsősorban a főurakat szeretné biztatással megnyerni a nemzeti ügynek, azokat az Esterházyakat, Grassalkovichokat, Csákyakat és Koháryakat, akik — Kazinczy tapintatos fogalmazásában — „eddig a szépnek filozófusi érzése által ösztönöztetvén, mivel magyar darabjaink nem voltak, német játszókat vettek védelmek alá...” De nemcsak az anyagi támogatás a lényeges. A közfelfogásban sok előítélet él a színjátszás, vagyis a színészi pályával szemben. Nemcsak közönséget kell tehát toborozni, szinte talán még nehezebb lesz magyar férfiakat és nőket rávenni arra, hogy színpadra lépjenek. Ezért hozza fel Kazinczy Laudon példáját, aki „nem tartotta alacsonyáságnak színre lépni és a nép előtt játszani...” „Nem kevélykedhetne-e a maradék előtt az a magyar szép — biztat Kazinczy — aki Opheliát játszaná, hogy a mostani közvélekedés eltörlésére, mintha a színre lépni ellenkezne az illendőséggel, és még inkább hazafiúi érzésekből új példát tenni ő mert? — nem-e az az ifjú aki Hamletet játszván, másokat is elragadna példájára, és nyelvünknek kedvességét, hathatóságát, édes hangzását mind magyarainkkal, mind a külföldi nézőkkel és — ki tudja, ha nem-e? fejedelmünkkel is éreztette?” [219]

Így ebben az összefüggésben érthető, hogy Decsy a játékszín hasznát elsősorban a színjátszók oldaláról világítja meg. „A közönséges játékok hasznosak mind a testnek, mind a léleknek formálására nézve... A víg és szomorú játékokban magokat gyakorlók sokkal hathatósabban tudják belső érzékenységeiket kijelenteni, mint mások, ékes beszédűek ők, nyájaskodók és magokat kedveltetni tudók a társalkodásokban.” Arra biztatja a haza asszonyait, hogy minden nagyobb városban építsenek színházat: „válasszátok ki kellemetes ifjaitokat, tanítsátok őket a víg és szomorú játékoknak játszására, mesterséges éneklésekre és táncokra, meglátjátok, mennyire fog köztetek az erkölcsi tudomány menni, nem fognak titeket a külső nemzetek durva és érzékenytelen nemzetségnek tartani.” Az anyagiakat úgy gondolja Decsy előteremthetőnek, ha a társasági asszonyok azt a pénzt, amit kártyára költenek összeadnák!! [220]

A dolog lényegéhez sokkal közelebb jár a mindig komolyan okoskodó Báróczy Sándor. Az ő Aloysiusa és Istvánja is vitatkoznak a játékszínről. A konzervatív Aloysius a theatrumot „az erkölcsök vesztegető maszlagjának, puhaságnak rengető bölcse-jének, fajtalanságnak s felleltetésnek tanító iskolájá”-nak nevezi. István viszont úgy vélekedik — akkoriban bizonyára a kisebbséget képviselvén nálunk — hogy a színház „az a virág, melyről a pókok mérget szíznak, a méhek ellenben mézet szednek.” Nem hiába találták ki azt a görögök: korántsem csak a szórakoztatás volt a céljuk, hanem az „hogymind a jó és nemes tulajdonságokat, mind pedig a hibákat és fertelmes szörnyűségeket, mint szintén egy tükörben, tévén szemek elejében, kellemetességek között jobbítsák erkölcsöket.” A nyelvnek gyarapítására és kiterjesztésére is alig lehetne ennél jobb eszközt találni, de István-Báróczy egyelőre nem akarja erőltetni a színházat is, mert fél a sok ellenvetéstől. „Bizzunk valamit az időre is...” [221]. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* cikkírója viszont éppen azért tartaná a játékszínt Pesten feltétlenül szükségesnek, hogy „a szépnemzet is (mely valóban sokkal többet tehet az ország dolgaira nézve, mintsem azt első tekintettel képzelhetné valaki magának) hozzá édesíthessük szép nyelvünkhöz...” [222]

A különben konzervatív *Második Leopold* c. röpirat szerzője is helyesnek találja a komoly színjátszást, ha a nemzeti történelem nagyjainak jeles cselekedeteit láthatja a színen a néző. A jövőbe vetített korban „...még magyar komédiák is játszattatnak a nép előtt és még szent férfiak is nem áttallanak bémenni azokba. Mert már ottan többé nem láthatni a fajtalan ifjakat vagy a gyermekeknek szerelmétől lángoló leánykákat, mennyegzők is nem történnek már a játék néző helyeken, sem nem láthatni, hogy valaki a szerelemnek dühösségétől fordítaná pallosát a maga gégéjére, hanem a *nemzetünk bajnokainak jeles cselekedetei mutattatnak*, melyek felébresztik a szíveket az erkölcsre és minden jóra” [223]. (A kiemelés tőlem: N. L.)

E néhány megnyilatkozásban a nemzeti játékszín problematikájának minden lényeges vonása feltárul. A jobbak előtt világosan áll annak nagy nemzeti jelentősége, erkölcsi nevelő ereje, felvillan a nők bevonásának jó alkalmát a nemzeti kultúréletbe. De kicsendül a társadalomkritika igénye és a nemzeti tárgyak követelése is.

„A szükséges eszmérek terjesztése”

A *szépirodalom* általában most kezd kibontakozni s önállóvá válni, de művelői és éppen nem a leggyengébb tehetségek egyelőre a gyönyörködtetés mellett azt a szerepet is szánják neki, hogy gyönyörködtetve neveljen és rászoktassa az embereket a magyar nyelven való olvasásra, bevezesse őket a mélyebb tudományokba. Bessenyei véleménye ismeretes e kérdésben. Kazinczy különösen az új műfajt, a regényt igyekszik megvédeni a szigorú professzorokkal és régi vágású táblabírákkal szemben. „Tanulnak, tanulnak belőle szerelmet a mi ifjaink és leányaink, az tagadhatatlan: de néha egy kis morált és egyebecsikét is

tanulnak... oly kevesen látják általában, hogy az írók és a fordítók azért nyúlnak többnyire románhoz, mert ez a legszerencsésebb vehicula a magyarságnak” [224]. Decsy Sámuel egészen Bessenyei módjában taglalja a nyelvművelés, nyelvmegkedveltetés módszertanát: „... ha mi előmenetelen akarunk a magyar nyelvnek művelésében foglalatoskodni, nem kell azt mindjárt a mélységes tudományokon kezdeni, másképpen csömört szerzünk a szép nemnek, a nemzetnek pedig unalmat.” „A magyar nemzet más európai csinos nemzetekhez képest csak csecsemői állapotban vagyon nyelvének művelésére nézve... eleinte tehát csak oly könyveket kell kezébe adni, melyek inkább külső érzékenységeit csiklandoztassák, mint elméjének tehetségeit élesítsék. Ilyenek az úgynevezett románok... a mesék, víg és szomorú játékok, mivel mindenikben van abban valami kevés erkölcsi tudomány, amely érezhetetlenül meg szokta az érzékeny szíveket jobbitani” [225]. Néhány év múlva Kármán már sokalja is a sok verset, a sok enyelgést. Az igaz költészetben azonban ő is azt a leghathatósabb módot látja, „mely által egy nemzetet, mely addig a szelid tudományoknak nem áldozott, vissza lehet vezetni azoknak tiszteletére.” Az igazi költő szövetségese a tudományoknak. Kármán azonban arra figyelmeztet, hogy ne álljunk meg a költészetnél, hanem bátran haladjunk tovább a mélyebb tudományok felé, mert ez a nemzetre nézve talán fontosabb is.

E korban minden igyekezet, akadémia és nyelvművelő társaság, nemzeti játékszín és szépirodalom, a haladottabb külföld tudós munkáinak lefordítása lényegében véve *egy célt* szolgálnak: az *iskola után*, vagy az *iskola helyett terjeszteni a nemzetben a hasznos ismereteket, emelni a nemzeti közműveltség általános szintjét*, kiművelni az észet és a szívet, terjeszteni a jó erkölcsöket, s mindezt, ha lehet, magakedveltető módon, szívet, lelket gyönyörködtetve. Mindenki a „közönséges hasznos” nézi, ezt kéri számon a kulturális élet minden munkásán. Péczeli József és Aranka György egyaránt buzditanak közönyvtárak, olvasó-kabinetek alapítására. S amiről külön nem beszéltünk, folyóirataink legfőbb célja is a felvilágosítás, ismereteinknek és a magunk ismeretének gyarapítása. A legtisztábban a *Mindenes Gyűjtemény*-ben jelentkezik ez az ismeretterjesztő tudatosság, mely itt minden egyéb, talán magasabbnak mondható célkitűzést el is hárít magától. „A mi fő célunk ezen munkában az — írják a szerkesztők 1790-ben — hogy az asszonyokat s még eddig az olvasásban kevésbé gyönyörködő nemesseinket kapassuk az olvasásra s a magyar könyveknek szereteteire. Ez az a nézőpont, amelyből méltóztassanak ezt nézni s róla ítéletet tenni az Erdemes Hazafiak... Ha mi csak némely tudósoknak akarnánk írni, könnyű volna nekünk akár a Jénai, akár a Göttingai, akár a Berliini tudós újságokból minden héten két árkuzt kiszedni. De micso-da gyönyörűséget találának abban az asszonyok? Látni való, hogy így célunkat el nem érhetnénk” [226].

Elvileg általános az a törekvés, hogy minél szélesebb körben terjesszék el a szükséges ismereteket. A kortársak legtöbbször azonban a nemesi szemlélet korlátozza mindjárt a dolgozó osztályok számára szánt művelődési anyagot. Csak kevesen vannak, akik a művelődési demok-

ráciát igazán komolyan veszik, s nem félnek a dolgozó tömegek felvilágosításától. Kovács Ferenc mérnöknek — mint láttuk — az a véleménye, hogy a nemzeti kiművelődést a legalsóbb lépcsőn kellene elkezdni. Ebből a szempontból bírálja meginduló irodalmi életünket és könyvkiadásunkat is: „A minémű magyar könyvek kijödögélnek, azok vagy nem az együgyűbbeknek kezekbe valók, vagy ha némelyek azokba valók is, de többnyire nagyok és drágák... elrettennek azoknak megszerzésektől, mivel Gyomor Uram, Torok és számos háznép ellene kiáltanak mindjárt a nagyobb áru akármely jó könyv után ásítozó jó igyekezetnek.” Így azután a szegény emberek legfeljebb a vásárok ponyvairól vásárolnak néhány krajcárért olvasnivalót.

Kovács Ferenc öt pontban foglalja össze az igazi népművelés útjait, módjait. Mindenek előtt a falusi és városi apróbb iskolákat kellene más és jobb rendbe hozni, mert „ezek a pallérozott társaságoknak nevelőházaik”. Legyen megfelelő tanterv, képezzünk jó tanítókat és járjon minden gyermek iskolába. A következő feladat „a jó, magokat kedveltető és hasznos könyveknek szaporítások”. Olcsó kiadásban kellene kihozni pl. Báróczy Marmontel-fordítását, Gellert és Schlegel erkölcsi meséit, Péczeli meséit, Gyöngyösi Istvánt, (de jólgondozott kiadásban!) gazdaságtani szakkönyveket, stb. Szükséges lenne, hogy a könyvek árát ne szabják meg önkénycsen a nyomdászok, hogy a papok a könyveket megvegyék és használati díjért kikölcsönözzék a falu érdeklődő parasztjainak, s végül feltétlenül szükséges lenne, hogy a csapházakat vasárnap zárva tartsák, mint ez már némely külföldi országokban történik. Vagyis, hogy a népművelés érdekében a földesurak mondjanak le a vasárnapi korcsmázásból származó haszonról.

A felvilágosodás optimizmusával úgy véli Kovács Ferenc, hogy ezen intézkedések által igen rövid idő alatt nagy eredményeket lehetne elérni, „ha egész nemzetünk egy akarattal, egy buzgósággal fogná a dolgot...” — Ha a dolgozó osztályok kiműveléséről van szó, rendszerint azt szokták mondani, hogy mutassanak jó példát az urak, a műveltebb nemesek az elesett népnek. Kovács érdekes módon, nem tudni milyen tapasztalatok alapján, éppen fordítva képzei el a dolgot. Szerinte nemcsak azért kellene a legalsóbb lépcsőn kezdeni a nyelv és nemzet pallérozását, mert az hasznosabb, hanem mert az „előmenetelesebb” volna. A művelt, erkölcsös, dolgozó köznép hatna uraira s megnevelné különösen az idejét haszontalanul töltő nemes ifjúságot. „*Micsoda ösztön nem lenne az a tehetősebb felsőbbeknek szíveikben, mikor valamelyik közülük ünnep- vagy vasárnapokon valamely falujában jobbágyait, embereit mint édes atya a maga fiait meglátogatni akarván, itt tíz s tizenkét öreg és ifjú embereket találna egy csomóban, kik ez vagy amaz jó erkölcsi és szívformáló könyvet olvasnák vagy olvastatnák magok előtt, és a csapházakról, vendégfogadókról elfelejtkezvén, azt nagy figyelemmel hallgatnák, ott másik csoportot, akik valamely gazdaságbéli hasznos jegyzéseket és oktatásokat forgatnának, amott egy leány és asszony sereget, mely valamely erkölcsi meséskönyvvvel mulatná magát? Sőt mit nem tenne ez még a nyulak után agarászó, a sneffek, fürjek s más afélék után vislászó T. s V. Urfiakban is, midőn a mezőkön, itt s ott*

ilyen összevegyült és olvasó pásztor legényekre és gyermekekre akadnának, ahelyett hogy azok vagy aludnának, vagy veszekednének, verekednének vagy egymást káromolnák, vagy trágár és feslett mesézésekkel töltenék idejüket?” [227]

Kovács Ferenc elképzelése idealista alapon nyugvó utópia: ő az uralkodó osztály műveltebb és felvilágosultabb részének lelkiismeretét igyekszik felrázni, hogy segítsen kiművelni az ország legszámosabb részét, a parasztságot. A kiművelt parasztság, melynek többszabadságot is követel éppen ennek érdekében uraitól, nagyban hozzájárulna ahhoz, hogy egész társadalmunk műveltségben és erkölcsben megújuljon. De bármennyire utópisztikus ez az egész elgondolás, van egy erős valóságmagva. Az a másoknál is ki-ki ütköző meggyőződés, hogy a magyar nemzet léte, megmaradása éppen az elnyomott és kizsákmányolt jobbágyparasztságban van. Bessenyei úgy tartja, hogy minden nemesi nagy familia a parasztságból emelkedett ki s oda süllyed vissza. A *Magyarságban* a parasztságra hivatkozva bizonyítja be, hogy a magyar nyelv nem veszhet ki, nem cserélhetjük el másra s ezért nincs más út előttünk, mint hogy kiműveljük. Kármán büszkén hozza majd fel, hogy „a bárdolatlan magyar véghetetlen pusztáinkon egészségesebb ítéllettel van felruházva mint amott a csinos külföldi az ő kevély városaiban”. Az értelmiség és az uralkodó osztály legjobbjai érzik, hogy ősi dicsőség ide vagy oda, nem a viszonylag csekélyszámú nemesség a nemzet, hanem a nagytömegű, idegen hatásoktól érintetlen parasztság, a nép. Bessenyei egész életében közelmaradt a néphez nyelvében és gondolkodásmódjában, mint alapjában véve közelállt ahhoz a falusi nemesség is. Csokonai pedig a literátorokat is a néphez küldi magyarságot tanulni. Dugonics a nép nyelvén szólaltatja meg a honfoglalás hőseit, Csokonai pedig a nép dalaiban véli feltalálni a magyar költészet legmesszebb visszanyúló gyökereit. Mindez, amit itt most hirtelenében elmondtunk, nem egészen egy síkra tartozik, de mind ugyanabból az egy alapjában helyes és előremutató meggyőződésből sarjad, mely majd Petőfi és Arany költészetében teljeseedik ki.

A nacionalizmus gyökerei

Láttuk milyen fontos helyet foglal el a kor gondolkodásában a nemzeti nyelv. A nemzeti közműveltség emelése csak ezen képzelhető el. De a nemzet semmilyen vonatkozásban nem lehet boldog, amíg nyelvét ki nem műveli és ki nem terjeszti a közélet minden területére az egész országban. Ez az a pont, ahol a magyar törekvések tragikus módon összeütköztek az ország területén lakó más népek hasonló törekvéseivel. A felvilágosodás hatására nemcsak a magyarság ébredt fel és lépett a polgári értelemben vett nemzettéválás útjára, hanem az itt lakó többi népek is, ha talán ők egy kicsit később. A magát az ország urának érző magyarság viszont a nyugati nemzetállamok példáját látva maga előtt mit sem tartott természetesebbnek, minthogy — a magyar törvényhez hasonlóan a magyar nyelv is általánosan érvényesüljön az egész

ország közeletében, iskoláiban és kulturájában. A többi népek pedig tanulják meg a magyar nyelvet, ha egyszer itt akarnak élni, ha ennek a földnek a kenyerét eszik.

Ez a kenyér-elmélet legalább százéves már 1790-ben is. Mikor a török kiűzése után az ország déli területeire elkezdődtek a nagy telepítések, akkor fogalmazza ezt meg először Landovics István. „Nem szükség nekünk — írja *Novus succursus*-ának előszavában — határainkkal idegeneket nyelvünkön kínálnunk, messze földekről is hozzánk holdítja tartományainknak híres bővsége, köntösöket jó kedvvel elváltoztatják, és aki elméjével feléri, addig kapdoz nyelvünkön, míg éppen magyar-nak lenni nem láttatik. . . . Annak okáért, akinek kedves a haza, kedvelje nyelvét is” [228]. A 18. század első felében felújl az „Extra Hungariam non est vita” önvigasztaló és dicsekvő szolás. Ennek a szemléletnek az egyik alkateleme az a közkeletű meggyőződés hogy a magyar föld és levegő csodálatos átalakító erővel bír s magyarrá tesz itt mindenkit. A gazdagon virágzó jezsuita-irodalomból idézhetjük Turóczi Lászlót, aki 1729-ben így ír: „Est nempe haec admirabilis aeris Ungarici vis ac potentia, ut exterarum quascumque gentes, siquidem hoc semel in terra sedem fixerint, velint — nolint, efficiat domesticas lingua, genio, moribus, animo.” Ellenben a magyar bármi égöv alatt megőrzi nemzeti jellegét. „At contra: servat Ungarus media etiam in Asia avitum sanguinem, nec tantum in illum exotici possunt coeli, naturam ut vertant” [229].

E kettős meggyőződés, mely persze nem több önámításnál, nagyban elősegíti a nemzeti eszme előtérbejutásakor azt a követelést, hogy a többi ittlakó nemzetiségek váljanak öltözetben és nyelvben magyar-rá, hiszen erre úgyis hajlamosak, és mert a magyarok vannak többen, mert a magyar az államfenntartó nemzet és mert különben is képtelen megváltozni. Az csak természetes, hogy a magyar — látván a francia és német példáját — igyekszik megtartani és kipallérozni a maga nyelvét nemzetiségének fentartása végett. „Sőt — okoskodik tovább maga Bessenyei is — a köztünk lakó németeket és tótokat is magyarokká kellene tennünk. Mert megérdemli azt ez az áldott haza az idegen nemzetektől, melyeket a maga kebelében táplál, hogy annak nyelvét és szokásait is bévegyék, valamint annak javaival és szabadságaival élni nem iszonyodnak” [230].

A magyar nyelv megtanulását annál inkább szükségesnek látják a korban, mert a nyelvnek — mint láttuk — különleges erőt tulajdonítottak. Ez teszi legfőképpen nemzetté a nemzetet, ez olvasztja az idegeneket a nemzetbe: ahogy Gáti István mondja: „Ez által. . . mind fenn áll a nemzet, mind *nemzetté lehet az idegen is*, még pedig abban a mértékben, amelyben tökéletesítette magát azon nyelvben.” (A kiemelés tőlem: N. L.) A nyelv a nemzeti bélyeg őrzője, tehát a nyelv megtanulásával az idegen jellegében, egész lényében magyarrá válik [231].

A nemzeti felbuzdulás óráiban Kazinczy, még nemrég buzgó jozefinista, talán a legjobban elragadtatja magát. Nem lehetetlen, hogy az utóbbi években tanúsított magatartását akarja most túlzásokkal jóvátenni a nemzetiségért hevülő közvélemény színe előtt. A magyar nyelv

behozását sürgeti hevesen, nehogy most megint a deák kerüljön a német helyébe. „...ha a magyar nyelv hozattatik bé... nemzetünkben különös nemzet válik, örökös fal lesz a magyar és nem magyar közt vonva, s az idegen vagy magyarrá lesz köztünk, vagy éhhel hal el”. Most már csak a magyar nyelv menthet meg bennünket, a latin mellett „később vagy elébb elől az idegenek özöne, s nemzetünk korcs zürzavar lesz.” A magyar nyelv egyik legfontosabb uralmi területe az iskola. „...elmúlhatatlanul s mindenek felett az kívántatik meg, hogy az iskolában magyar nyelven taníttasson az ifjúság... szemeink mindenek felett oda légyenek függesztve, hogy a magyar légyen az első és közönséges, és hogy azt a német, tót, rác és oláh gyermek egyaránt tanulja, valahol csak benne mód vagyon” [232].

Révai Miklós *A magyar öltözet és nyelv* c. verse is nyílt magyarosító program az iskolapolitika segítségével. A felfogás csaknem teljesen általános, csak amit Kazinczy újságcikkben türelmetlenül sürget, azt mások rábeszéléssel, jószóval szeretnék lassan elérni. Miért ne fogadnák el a többiek a magyar hivatalos nyelvet, hiszen II. József rendeletei nyomán már majdnem jól működött a német nyelvű adminisztráció az országban, pedig attól semmi jót nem várhatott a magyarság. „...miért ne lehetne hát, ellenben azt remélni, hogy azokat az előszámlált nemzeteket meggyőző okokkal kapacitálván következő hasznokról, ne fogadnák el a magyar nyelvet és önként ne tennék ezt az egynehány esztendeig tartó áldozatot, egy olyan hazának, melynek kebelében... oly boldogságban élnek, annnyival is inkább, hogy nem hirtelen, hanyathomlok kívánják behozását... Amit az ember önként cselekszik, nem válik terhére...” [233].

Aranka is úgy véli, hogy Magyarországon minden lakosnak egyformán érdeke a közös nyelv, mely összekapcsolja őket. Különben olyanok egymásra nézve, mint a süketek és némák. „Ez a sorsok bizonyosan egy különböző nemzetekből és nyelvekből álló haza lakosainak, míg egy nyelv köztök közönségessé nem tétetik” [234]. Amikor a nyelvvelő társaság munkálatairól, feladatairól beszél és a magyar nyelv közönségessé tételét teszi első helyre, egyenesen arra gondol, hogy a magyar ámbár „fő nemzeti nyelv”, de „nem éppen közönséges”; ezért módot kell találni arra, hogy azzá legyen. Azzal tisztában van, hogy gyors sikert nem lehet remélni, de „az előre jól elintézett és csendes, erőltetés nélkül, serényen munkálkodó igyekezetet, ha későre is, jó és szerencsés véget várhat”. Nem veszik észre a magyarok, hogy körülbelül olyan érvekkel agítálják a nemzetiségeket, mint amilyenekkel II. József magyarázta a maga germanizáló rendeleteit!

A hazában élő népek közül a horvátok rendelkeznek tekintélyes képvisellel az országgyűlésben és mindjárt az első napokban tiltakoznak a magyar nyelv hivatalossá tétele ellen. Bizonyos mértékig kompromisszumos megoldás születik egyelőre. A közvélemény azonban felháborodással fogadja a tiltakozást. „Csodálkozásra méltó dolog, hogy a tótok és az horvátok oly nagyon ellenzik a magyar nyelvnek felállítását és meg nem gondolják, hogy az ország nem tót vagy horvát, hanem Magyar-ország.” Tanulniok kellene a magyart, hiszen jól tudják, hogy

„még semmi nemzet és semmi ország addig boldog nem lett, míg a fő nemzeti nyelvet fel nem állította. . .” [235] A hazai viszonyokat teljesen figyelmen kívül hagyva, Kiss a nyugati nemzetek példájára hivatkozik: „Tanulj, kérlek, az anglustól, franciától, némettől, s. a. t., akik minden tanításokat és hivatalokat a magok anyai nyelveken folytatnak.” Mivel az ország eredet szerint magyar, csak ezt vehetjük fel a közdolgok folytatására. A többi nyelvek csak „zsellér nyelvek” Darvas Ferenc szerint, bár nem lehet tagadni, hogy azoknak is haszna ne lenne a hazában [236]. Megtévesztőleg hat a nemesi szemléletben az is, hogy a nemeség szinte mindenütt magyar s a nemzetiségek vagy a falukon vagy a városokban élnek. Ezért Osvald Zsigmond egyszerűen kényszeríteni akarja őket, hogy tanuljanak meg magyarul, hiszen a törvényeink azonnal érvényesek rájuk, mihamarabb belépnek a hazába [273]. Az állam kategóriáiban való szemlélet nálunk is, mint ekkor is még sokáig egész Európában, megakadályozza e fontos kérdésben a tisztánlátást.

A jogtörténész Hajnóczy egyik kéziratos művében jogi szempontból részletesen foglalkozik a magyar államnyelv kérdésével. Ő is természetesen tartja, hogy az ország nem-magyar lakosai a magyar hivatalos nyelvet elfogadják, hiszen ha magyar lenne a bíraskodás nyelve, minden osztályhoz tartozó ember („omnis classis homines”) nagyobb műveltséghez jutna, a szabadság szelleme hatna át minden életsorsut s megszilárdulna a polgári egység. A nyomtatásban is megjelent *Dissertatio*-ban Hajnóczy az iskolákba is a magyart akarja bevezettetni a német helyébe. A magyar ugyanis egységes nyelv — mondja — míg a német és a szláv dialektusokra tagolódik. De a legnyomósabb érve itt is: „Érdeke az államnak, hogy a művészetek és tudományok művelése — amennyire lehetséges — az emberek valamennyi, a legalsóbb osztályára is kiterjedjen, amit az élő nyelv könnyebben ér el, mint a holt” [238].

Bessenyei is „az országnak minden rendű lakosai”-ról másutt meg „a legeggyűbb rendű és sorsú emberek”-ről beszél, akiket csak a nemzeti nyelven lehet a kultúra áldásaiban részesíteni. Hajnóczy és Bessenyei egyként a kulturális demokrácia nevében szállnak síkra a magyar nyelv mellett, de elkerüli figyelmüket, hogy éppen az alsó néposztályban milyen nagy számmal vannak nem magyarok, és hogy ezekre az ő demokratikus érvelésük éppen nem talál, hogy ezek a számukra idegen magyar nyelven éppúgy nem jutnak a tudáshoz, mint II. József német iskoláiban a magyar gyermek. Ha pedig — mint Hajnóczy teszi — egyben a holt latinnal szemben az élő nyelv jogait védelmezik, akkor tekintetbe kellene venni, hogy nemcsak a magyar élő nyelv, hanem a német és a szláv is az.

Figyelemre méltó, hogy Hajnóczy nem is vár nagy ellenkezést a horvátok részéről. Szerinte a honszeretettől indítatva belegyeznek ez — igen szükséges — dolgokba, a magyar hivatalos nyelvbe. Azt javasolja, hogy a horvátok helyezték a zágrábi akadémiát Keszthelyre vagy Zalaegerszegre, hiszen régen ugyanis Egerbe jártak tanulni és magyar szóra [239].

J E G Y Z E T E K

- A szövegben többször említett és idézett röpiratok és rövidítésük a jegyzetekben.
- Aranka György: Egy erdélyi magyar nyelv művelő társaság felállításáról való Rajzolat a haza felséges rendeihez. Kvár. 1791. 36 l. — Aranka: Rajzolat. (A szöveget Jancsó Elemér kiadásából veszem; Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai. Bukarest. 1955.)
- Aranka György: A magyar nyelv művelő társaságról Újabb Elmélkedés. Kvár. 1791. 39 l. Aranka: Újabb Elmélkedés. (A szöveget a Jancsó Elemér kiadásából idézem.)
- (Bárány Péter): A magyar anyáknak az országgyűlésre egybegyűlt ország nagyjai, a magyar atyák elejébe terjesztett alázatos kérések. Pest 1790. 32 l. — Bárány.
- (Báróczy Sándor): A védelmeztetett magyar nyelv. Vagyis a deákság mennyire szükséges voltáról való kettős beszélgetés. Bécs. 1790. 83 l. — Báróczy.
- (Bessenyei György): Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. Bécs. 1790. 46 l. (Révai Miklós kiadása). Jámbor szándék.
- (Darvas Ferenc?): Post nubila Phoebus. Pest—Buda—Kassa. 1790. 30 l. — Post nubila.
- Decsy Sámuel: Pannóniai Féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv. Bécs. 1790. 286. l. — Decsy.
- Ewald I. L.: A köznép megvilágosodásáról. Bécs. 1791. VIII. 154 l. — Ewald.
- (Gáti István—Vedres István): A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyaló hazafiúi elmélkedések. Bécs. 1790. 70. l. — Gáti—Vedres.
- (Hajnóczy József): Dissertatio politico-publica de regie potestatis in Hungaria limitibus. H. n. 1791. (Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai I. 1957. 319—341. l.) — Hajnóczy: Dissertatio.
- (Hajnóczy József): Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum. 1790. Kézirat. Benda Kálmán: id. m. I. 61.—87. l. — Hajnóczy: Ratio.
- Hajnóczy József: De religione. 1790. Kézirat. Benda: id. m. I. 259—267. l. — Hajnóczy: De religione.
- Hungaria graviter aegra ab successore coronae et statibus atque ordinibus regni in comitiis anni 1790-mi conragatis curam postulans. Oratore angelo pacis. 1790. 40. l. — Hungaria graviter aegra.
- Keresztury József—Szirmay Antal: Második Leopold magyar király, Eleutherinek, egy magyar prófétának látása szerint. Fordította mulatságból pozsonyi üres óráiban Sz. Sz. A. Pozsony. 1790. 223 l. — Keresztury—Szirmay.
- (Kiss József): A nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd, melyben megmutattatik, hogy Magyarországon lehet s kell is a magyar nyelvet és a magyar tanításokat felállítani és hogy az universitásnak Pest a legjobb helye. 1790. 52 l. — Kiss. — A bibliográfiák Rácz Sámuelnek tulajdonítják, de a Széchényi Könyvtárban lévő kézirat kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy a mű szerzője Kiss József orvosdoktor; Rácz csak megjegyzéseket tett tanítványa művére.
- (Koppi Károly): Ad inclitos et amplissimos status et ordines regni Hungariae libera civis patriae suae devoti paranesis. Kézirat 1790 elejéről. Benda K.: id. m. I. 88—92. l. Koppi.
- (Martinovics Ignác): Oratio ad procures et nobiles regni Hungariae. MDCCXC idibus Aprilis conscripta et Vindobonae supressa, nunc primum in lucem prodit. Typis Parisinis. Germania. É. n. 56 l. Benda: id. m. I. 105—149. l. — Martinovics.
- (Nagyváthy János): A tizenkilencedik százban élt igaz magyar hazafinak örömorái. H. n. 1900. (1790) 40 l. — Nagyváthy: Örömorái.
- Nagyváthy János: A szorgalmatos mezei gazda. I.—II. 1791. — Nagyváthy: Mezei gazda.
- (Osvald Zsigmond): Az igaz hazafi, kinek tulajdonságait együgyű beszédbe foglalta egy hazája s nemzete javát óhajtó szív. Pest. 1792. 126 l. — Osvald.
- (Pálóczi Horváth Ádám): A magyar asszonyok prókátora a Budán összevűlt rendekhez. 1790. 16 l. Horváth: A magyar asszonyok.
- (Pálóczi Horváth Ádám): A férjfiak felelete az asszonyokhoz. Arra a javallásra:

hogy jó volna az asszonyokat is a közönséges gyülekezetekbe bécsoztatni.
 1790. 16 l. Horváth: A férjfiak felelete.
 (Szatsvay Sándor): Hazafiak tüköre. Magyarok! aki jól köt, jól old. Pest—Buda—
 Kassa. 1790. 16 l. — Szatsvay.
 (Szirmay Antal?): A második József az Elisium mezején. 1790. 64 l. — A második
 József.
 Szluha György: Puncta et animadversiones pro rei litterariae per inclitum regni
 Hungariae, partesque eidem adnexas emendatione, et meliori scholarum
 catholicarum institutione patriae ablata. Budae. 1790. 67 l. — Szluha.
 Vályi András: Beszéd a nemzeti nevelésről. Pest 1791. 34 l. — Vályi: Beszéd.
 Vályi András: A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd. Pest. 1791. IV.
 36 l. Vályi: A magyar nyelv.
 (Verseggy Ferenc): A magyar hazának anyai szózatja az ország napjára készülő
 magyarokhoz... 1790. 14 l. Verseggy: Anyai szózat.
 Verseggy Ferenc: A világnak közönséges története. Irta francia nyelven Abbás
 Millot Ur... H. n. 1790. A magyar nőkhöz címzett ajánlás: Benda: id. m. I.
 189—192. l. — Verseggy: A világnak.

- [1] Az 1790—91-es évek röpiratirodalmára, politikai és kulturális törekvéseire vonatkozólag igen terjedelmes irodalom áll rendelkezésre. Hosszabb felsorolás helyett az olvasót Kosáry Domokos bibliográfiájára utalom (Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. (1711—1825) Bp. 1954.) és csak néhány művet említek meg azok közül, melyeknek a forrásokon kívül a legtöbb hasznát vettem. Concha Győző: A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik. Bp. 1885. Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888. Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790—1848. Bp. 1926. — Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei, 1777—1848. I. Bp. é. n. különösen a 141—175. l. — Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1954. — Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. I. 1790—1840. Bp. 1960.
- [2] Decsy: 140—141. l. — A „boldogság” szót hol mai értelemben használják a korban, hol pedig boldogulást értenek rajta.
- [3] Gáti: 22—24. l.
- [4] Osvald: 119. l.
- [5] Kiss: 3—4. l.
- [6] Vö. Daniel Mornet: Les origines intellectuelles de la Révolution Française (1715—1787). Paris. 1933. — Daniel Mornet: La pensée française au XVIII. siècle. Paris. 1936.
- [7] Aranka: Újabb elmélkedés; Jancsó: 106. l.
- [8] Szauder József: Kazinczy Ferenc Válogatott Művei. II. 123—124. l.
- [9] K. L. II. 51—52. l.
- [10] A második József.
- [11] Ewald: Tartalomjegyzék: 16. sz.
- [12] Ewald: 126. l.
- [13] Ewald: 73. l.
- [14] Decsy: 126—127. l.
- [15] Osvald: 75. l.
- [16] Babel. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Römischen Reiche. 1790. 102. l. — Ninive. Fortgesetzte Fragmente über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn. Nebst einer wichtigen Beilage. 1790. 149 l. — A magyarfaló iratokra adott magyar válaszok közül kiemelkedik Horányi Elek szellemes latin röpirata; Eleutherii Pannonii mirabilia facta dum in metropoli Austriae famosi duo libelli Babel et Ninive in lucem venissent. 1791. XVI. 291 l. — A magyarság kulturálatlanságának felhánytorgatása a külföld, különösen a németek részéről már ekkor is nagy múltira tekint vissza. Vö. Turóczi Trostler József: Ungarns Eintritt in das literarhistorische Bewusstsein Deutschlands. Deutsch—Ungarische Heimatblätter. 1930—1933.

- [17] Decsy: 238 l.
- [18] Decsy: 128. l.
- [19] Decsy: 112. l.
- [19a] Martinovics: Benda: I. 138—139. l.
- [19b] Martinovics: Benda: I. 140—141. l.
- [19c] Martinovics: Benda: I. 141. l.
- [19d] Martinovics: Benda: I. 135. l.
- [20] Post nubila: 12. l.
- [21] Mindenés Gyűjtemény. 1790. III. negyed, a 394. laphoz hozzáragasztva ezzel a megjegyzéssel: „Ezen cikkely is még ide tartozott, de a cenzor által kirosztatott volt.” Idézi Kókai György: Javaslatok a könyvolvasás népszerűsítésére 1789—1790-ből. Az OSZK Évk. 1959. 296—7. l. — Kovács nem említi, de nyilván arra is céloz, hogy a céhek kötelezően katolikus jellege akadályozza az ipar fejlődését.
- [22] Jámbor Szándék. Bevezető rész.
- [23] Decsy: 62—116. l.
- [24] Decsy: 240. l.
- [25] Decsy: 119—120 l.
- [25a] A Tripartitum utószavában. (Viennae. 1517.) „Constat enim nostros Pannonnes diligentius arma: et ea quis sine ne potuere seri, nec furgere messes, manibus quam Ciceronis, Livii... volumina tractavisse.” Werbőczy itt humanista közhelyet hangoztat egyébként.
- [26] Bessenyei György: A Budai Nagy Társaság főtanítóihoz. A Tolerantia c. kéziratban maradt tanulmánykötetből 1961-ben adtam ki az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve VII. kötetében. Az idézet a 640. l.-on.
- [27] Batsányi János: Tudósítás a Magyar Museumról, 1791. szeptemberében. — Batsányi János Összes Művei. II. 256. l.
- [28] Decsy: 272—273. l.
- [29] Aranka: Újabb elmélkedés. Jancsó: 119. l.
- [30] Báróczy: 62—63. l.
- [31] Gvadányi József: A mostan folyó ország gyűlésének satyrico critice való leírása. Lipcse. 1791. VIII. 290 l. 288. l.
- [32] Decsy: 271. l.
- [33] Gyarmathy Sámuel: Okoskodva tanító magyar nyelvmester. 1794.
- [34] Aranka: Újabb elmélkedés. Jancsó: 109. l.
- [35] Báróczy: 24. l.
- [36] Mindenés Gyűjtemény. 1789. II. negyed. 62—64. l.
- [37] A magyar nyelv feléledése. Csokonai Válogatott Művei. Magyar Klassz. II. 265. l.
- [37] A magyar nyelv feléledése. Csokonai Válogatott Művei. Magyar Klassz. II.
- [38] Gáti: 26. l.
- [39] Gáti: 36. l.
- [40] Bertits Ferenc a Mindenés Gyűjteményben, 1790. V. 8.
- [41] Báróczy: 24. l.
- [42] Oswald: 20 l.
- [43] Hadi és más nevezetes Történetek. 1790. V. 3.
- [44] Széchenyi Ferenc tervezete az országos bizottságok működéséhez. 1791. Közli: Bártfai Szabó László: A Széchenyi család története. I—II. Bpest. 1913. a II. k. függelékében.
- [45] K. L. II. 68—69. l.
- [46] Aranka: Rajzolat. Jancsó: 94—95. l.
- [47] Decsy: 262. l. — Szekfű: Iratok: 16—22. l. a mozgalom politikai „salaktól” mentes korszakáról is beszél, de ez mesterséges szétválasztása ugyanannak a folyamatnak.
- [48] Jámbor Szándék. Bevezető rész.
- [49] Oswald: 20. l.
- [50] Aranka: Újabb Elmélkedés. Bérekesztés. Jancsó: 119—120. l.
- [51] Aranka: Rajzolat. Jancsó: 95. l.
- [52] A holmi Jelentésében.
- [53] Aranka: Rajzolat. Jancsó: 94. l. — Aranka második röpiratában a nyelvmi-

- velés második tárgyánál, a közönségesse tételnél említi a feladatot: „a nyelvnek a két hazában egyesítése és a különbségek esmétetése.” Jancsó: 110. l.
- [54] Báróczy: 50. l.
- [55] A vindication of the Rights of Women. London. 1792. — A témához: Kornis Gyula: A régi magyar nőmozgalom és leánynevelés. Budapesti Szemle. 1927. — Bobula Ida: A nő a XVIII. század magyar társadalmában. Bpest. 1933.
- [56] Bárány.
- [57] Horváth: A magyar asszonyok.
- [57a] Versegly: A világnak. Benda I. 191. l.
- [58] Decsy: 114. l.
- [59] Bajza József: Nemzetiség és nyelv. 1842. Ö. M. IV. 226. l.
- [60] K. L. II. 54—55. l.
- [61] Báróczy: 50. l.
- [62] Post nubila: 23—24. l.
- [63] Decsy: 167. l. — Egészen hasonló módon ír erről Post nubila: 24. l. -s Horváth: A férjfiak felelete.
- [64] Kiss József: Magyar! légy igaz magyar. Láss tovább! Becsüld nyelvedet. 1807. 22. l.
- [65] Vö. Leo Weisgerber: Die Entdeckung der Muttersprache im europäischen Denken. Lüneburg. 1948. 152 l. A megfelelő fejezet.
- [66] Leo Weisgerber könyvének megfelelő fejezete. — Apáczai nagyszerű kísérlete a XVII. század derekán hasonló gyökerekből táplálkozik. A XVIII. században többen hivatkoznak is rá.
- [67] Batsányi János Összes Művei. II. 255. l.
- [68] Vedres: 66. l.
- [69] K. L. II. 1790. VI. 22.
- [70] Mindenés Gyűjtemény. 1790. III. negyed. 288—289. l.
- [71] Báróczy: 62. l.
- [72] Mindenés Gyűjtemény. 1790. Szentgyörgy hava. 10.
- [73] Decsy: 141—142. l.
- [74] Gáti: 6—7. l.
- [75] Gáti: 13. l. 16. l.
- [76] Vedres: 50. l.
- [77] Vedres: 52—53. l.
- [78] Osvald: 18. l.
- [79] Örvendező vers... 1791.
- [80] Nemzeti nyelvünkről. 1788. Édes Gergely Keservei. II. könyv. III. keserv.
- [81] Decsy: 51—62. l.
- [82] Decsy: 46—47—48. l.
- [83] K. L. II. 186. l.
- [84] Osvald: 22. l.
- [84a] A beadvány Benda I. 213. l.
- [85] Orpheus. Első darab. 1790-dik Vizöntő Hava. 50. l. Egy Metastasio-dal fordításának jegyzetében.
- [86] Jámbor Szándék. A Társaságnak hasznai IV. E hely esetleg Révai interpolációja, hiszen ez valószínűleg Schlözer lehetett Göttingában.
- [87] Decsy: 155. l.
- [88] Mindenés Gyűjtemény. 1789. II. Mindszent hava 3.
- [89] Osvald: 119. l.
- [90] Mindenés Gyűjtemény. 1789. dec. 2. 18. sz.
- [91] Kisfaludy Sándor M. M. VIII. 386, 403. l.
- [92] Vö. Rácz Lajos: Irodalmunk „nemzetietlen” korának okai. Az Orsz. Ref. Tanáregyesület Évkönyve. 1928. 3—39. l.
- [93] Báróczy: 27—28. l.
- [94] Báróczy: 35. l.
- [95] Báróczy: 45. l.
- [96] Vedres: 54. l.
- [97] Vedres: 44. l.
- [98] Vedres: 61—62. l.

- [99] Batsányi János Összes Művei. II. 258. l. A pályakérdés kitűzői 10 nappal a meghirdetés után szükségesnek látták kinyilatkoztatni (Hadi és más nevezetes Történetek. 1790. III. 12.): „A kérdés nem hozza ugyan teljességgel kétségbe a deák nyelvnek nemzetünkre nézve való szükséges voltát; sőt akarja azt okokkal is támogatni: de az is egyszersmind a célja, hogy az anyai nyelvnek megadassa méltó jussal az elsőséget, nemcsak az iskolákban, hanem a főbb s alsóbb polgári és törvény székekben is.” Id. Batsányi János Ö. M. II. 507—8. l.
- [100] Bessenyei György: A holmi XXI.
- [101] K. L. I. 500. l.
- [102] K. L. II. 317. l.
- [103] Báróczy: 23—24. l.
- [104] Decsy: 91. l.
- [105] Decsy: 93. l.
- [106] Bessenyei György: A holmi. XXIX. Hajdani haza.
- [107] Decsy: 174—175. l.
- [108] Decsy: 260. l.
- [109] Decsy: 264—5. l.
- [110] Decsy: 121—122. l.
- [111] Nálunk is igen olvasott könyv ekkor a két India gyarmatosítását támadó G. Th. F. Raynal műve 1770-ből: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. Kármán és Kazinczy is lefordítják egy kis részletét.
- [112] Gáti: 29. l.
- [113] Szatsvay: 6—7—8. l.
- [114] Decsy: 101—106. l.
- [115] Decsy: 92. l.
- [116] Decsy: 102. l.
- [117] Forgách Miklós beszéde és a latin válasz: Ajánló beszéd, mely... a nemzeti szabadsággal élő s megszorult rokonságok segedelmére fel állítandó rendelés iránt tartatott. Nagyszombat. 16 l. *Reflexiones super sermone excellentissimi ac. ill. domini comitatus Nitriensis supremi comitis...* 52. l.
- [118] Vályi: Beszéd: 22. l.
- [119] Verseggy: Anyai szózat.
- [120] Vályi: Beszéd: 4. l.
- [121] Decsy: 263. l.
- [121a] Koppi: Benda I. 91—92. l.
- [122] Nagyváthy: Örömrói: 35. l.
- [123] Hajnóczy: Dissertatio: : Benda: I.
- [124] A második József: D'Argens szavai.
- [125] Vályi: Beszéd: 8—9. l.
- [126] Bessenyei: A Budai Nagy Társaság főtanítóihoz. Id. h. 638. l.
- [127] Tessedik Sámuel: A parasztember Magyarországon. 1784. (T. S. vál. ped. művei Vincze L. kiadása.)
- [127a] Szaitz Leo: Igaz Magyar.
- [127b] Hajnóczy: De religione. Benda I. 266. l.
- [127c] Koppi: Benda I. 91. l.
- [128] Szatsvay: 14. l.
- [129] Szabó László: A gróf Széchenyi család története. I. II. 1913. II. 596. l.
- [130] Vö. Némedi Lajos: Bessenyei György és a magyar nemzeti művelődés-politika. Magyar Pedagógia. 1961. IV. 398—416. l.
- [131] Decsy: 221. l.
- [132] Vályi: Beszéd: 25. l.
- [133] Politisch-kirchliches Manch-Haermeon. 1790. 70. l. jegyzetében. A tanárok nagyobb megbecsülésére céloz Koppi is (Benda: I. 92. l.) „*Docentes artium scientiarumque magistri in dies deficient, nisi aestimatione et liberalitate alii erigantur, alii promoveantur.*”
- [134] Vö. Ravasz János: Az 1777-i Ratio Educationisról. Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Bpest, 1956. 423—456. l.
- [135] Szatsvay: 11. l.

- [136] Aranka: Újabb elmélkedés. Jancsó: 109. l.
- [137] K. L. Levél a Hadi és más nevezetes Történetek szerkesztőihez. II. 46. l.
- [138] Decsy: 89—90 l.
- [139] Vályi: Beszéd: 10. 11. l.
- [140] Vályi: Beszéd: 11—12. l.
- [141] Szatsvay: 9. l.
- [142] Vályi: Beszéd: 12—26. l.
- [143] Oswald: 47. l.
- [143a] Nagyváthy János így lelkendezik a kereskedelem nagy hasznáról az emberi társadalom fejlődésére nézve: „A kereskedés az a gazdag kincs-ház, amely nemcsak a szükségét elégíti meg, de még a gyönyörűségeket is... nagyobbítván, az életet kellemetessé és megelégedetté teszi. Ez az a kötél, amely a nemzetségeket együvé köti, egymás barátivá, sőt egy nagy gazdának cselédivé tévén őket, a szeretetet... az emberi nemzet szívébe felgerjeszti és táplálja...” Örömrái: 27. l.
- [144] Nagyváthy: Mezei gazda: Előljáró beszéd. Az országgyűlés egyik legnevezetesebb nemesi politikusa, Batthyány Alajos is tankötelezettséget emleget és gazdasági iskolák felállítását sürgeti. (Ad amicam aurem. 1790.)
- [145] Decsy: 177. l. ill. 265. l.
- [146] Tessedik S. A paraszt ember Magyarországon. 1784. (T. S. válogatott pedagógiai művei. Vincze László kiadása. 63. l.
- [147] Nagyváthy: Mezei gazda: 471. l.
- [148] Nagyváthy: Mezei Gazda: 471. l.
- [149] Nagyváthy: Örömrái: 34. l.
- [150] Ewald: 16—18. l.
- [151] Jámbor Szándék. A Társaságnak hasznai I.
- [152] Bessenyei György: A természet világa. 3354—3357. sorok.
- [153] Ewald: 37—43. l.
- [154] Ewald: 21—29. l.
- [155] Mindenés Gyűjtemény. 1789. dec. 19.
- [156] Kovács Ferenc a Mindenés Gyűjteményben. 1790. III. 27, 31 IV. 3.
- [157] Keresztury-Szirmay: 176. l. ill. 166—167. l.
- [158] Keresztury-Szirmay: 166. l.
- [158a] Szatsvay: 10. l.
- [158b] Concha: 74. l. alapján.
- [158c] Szluha: 29. l.
- [158d] Keresztury-Szirmay: 163. l.
- [159] Báróczy: 74. l. Báróczy itt Apáczai gondolatait ismétli meg. Vö. Bán Imre: Apáczai Csere János Bp. 1958.
- [160] Aranka: Újabb elmélkedés. Jancsó: 117. l.
- [161] Hajnóczy: Dissertatio. Benda I. 332—333. l.
- [162] A szerzőnek mindmáig Rácz Sámuel tartják. L. a feldolgozott röpiratok felsorolását.
- [163] Kiss: 31. l.
- [164] Kiss: 30. l.
- [165] Kiss: 29. l.
- [166] Kiss: 44—45. l.
- [167] Kiss: 37. l.
- [168] Az egyetem Budán történő megnyitása, ill. már az áthelyezése alkalmával megszülető ünneplő versekről l. Sándor István: Író és társadalom. I. Főur és nemes. 1945. 116—119. l.
- [169] Keresztury-Szirmay: 164. l.
- [170] Kiss: 49. l. — 1793—94-ben a megyék egy része feliratokban érvel az egyetem Pesten maradása mellett. Érveik teljesen azonosak a Kiss röpiratában felsoroltakkal. Vö. Pauler Tivadar: A budapesti m. kir. tudományegyetem története. Bp., 1880. 307—308. l. — Verseghy Ferencnek is ismeretes egy kis feljegyzése ez időből: Vortheile, wenn die Universität in Pesth bleibt. Szerinte Esztergomban az egyetem nemesi környezetbe kerülne, míg Pesten a polgárság fogja rányomni a bélyegét. Ism. részletesen: Mályusz Elemér: A

- magyarországi polgárság a francia forradalom korában. Bécsi M. Tört. Kut. Int. Évk. I. 1931. 280. l. L. még Benda: II. 314. l. 1. jegyzetét.
- [171] Waldapfel József: 50 év Pest-Buda irodalmi életéből. (1780—1830). 1935. 108—110. l.
- [172] Kiss: 49. l.
- [173] Decsy: 153. l.
- [174] Decsy: 111—112. l.
- [174a] Egészen hasonló értelemben ír Apáczai 1659-ben. „Én úgy vészem eszemben sok okokból, hogy a tudománynak előmozdítását nem egyebűnnen, hanem a főrendűektől kell minékünk várnunk, kik ha maguk nem tudósok, hogyhogy igyekezhetnek másokat tudósokká tenni.” A magyar nemzetben immár elvégtére egy Academia felállításának módja és formája. Idézi Bán: id. m. 502. l.
- [175] Kazinczy Batthyány-Strattman Alajosnak, 1791. I. 7. K. L. XXIII. 29—34. l. Általában egynek veszik ezt a főurat az ismert Batthyány Alajossal. Erről a B. Str.-ról írja Kazinczy 1807-ben, hogy egy évvel azelőtt meghalt. (K. L. IV. 475. l.) Az 1790-es évek politikusa 1818-ban halt meg Debrecenben.
- [176] Minden Gyűjtemény. 1790. V. 8—10.
- [177] Batsányi János Ö. M. II. 264. l.
- [178] Minden Gyűjtemény. 1790. március—április.
- [179] Kiss: 51—52. l. — Martinovics is annak tulajdonítja a nemzet kulturális elmaradottságát, hogy az oktatás a papok, a jezsuiták kezében van. „Ha végül gyermekeinknek a komoly tanulásra való alkalmatosságát nézitek, akiknek sajnos csak a jezsuiták által írt hitvány könyvek állnak rendelkezésére, akkor arra az eredményre jutok az én figyelmeztető szavaim nélkül is, hogy hazánk most más népeknek is törvényeket szabna és kiváló nyelvét nagy gyönyörűséggel idegen népek ajkán is hallhatná, ha a tudományokban olyan mértékben volna kiművelve, amilyen a tanulmányi rend Angliában, Franciaországban, Hollandiában... Oratio. Benda I. 136. l. Magyarul a Szöveggyűjtemény II. l. 487. l.
- [180] K. L. XXIII. 32. l.
- [181] Osvald: 114. 115. l.
- [182] Hajnóczy: Dissertatio. De censura librorum. Benda I. 333. 334. l.
- [182a] Decsy: 191. l. és 198. l.
- [183] Kovács Ferenc a Minden Gyűjteményben, i. h.
- [184] Jámbor Szándék.
- [185] Batsányi János: Tudósítás. B. J. Ö. M. II. 257. l.
- [186] A Bessenyei előtti akadémiai törekvésekre: Toldy Ferenc: Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt. Beszéd 1871. I. 23. Összegyűjtött Munkái. VII. k.
- [187] Vö. Némedi Lajos: Bessenyei György és a német felvilágosodás. Egri Ped. Főisk. Évk. VI. 1960. 261—286. l.
- [188] Geidler József: Az felséges prussiai király Második Fridericus által generalisainak adatott hadi oktatások... Kvárott. E. n. Előszó 1775-ből Bécsből keltezve. — Ezt az adatot még nem láttam említve, ezért közlöm itt.
- [189] Decsy: 128—129. l.
- [190] Decsy: 128—129. l.
- [191] K. L. IV. 16. l.
- [192] Waldapfel József: 50 év Pest-Buda irodalmi életéből... A Batsányi János Összes Művei II. kötetének kitűnő jegyzetanyaga utal Batsányi akadémiai törekvéseire, a 370. l-on.
- [193] Vö. Némedi Lajos: Bessenyei György utóélete. (I. 1772—1789) Egri Ped. Főisk. Évk. VII. 355—390. l. (a harmadik fejezet.)
- [194] Nagy-méltóságú gróf Forgách Miklós úrhoz. Magyar Múzeum II. Batsányi János Ö. M. II. 201—203. l.
- [195] IK 1926. 316—318. l. Az akadémiai tagságra kiszemelt névsorának közzétételével már nem értett egyet Batsányi.
- [196] Batsányi János Vál. Munkái. Magyar Klassz. 279. l.
- [197] Id. h. 281. l.
- [198] Batsányi János Ö. M. II. 509. l.

- [199] Aranka Györgyhöz 1790. nov. 2. K. L. II. 120. l.
- [200] Szabó László: id. m. II. 316—319. l.
- [201] A Szorgalmatos mezei gazda 1791-ben jelent meg.
- [202] A levél kelte 1789. VIII. 21. K. L. I. 473. l.
- [203] A Magyar Kurir Nógrád megyei híre.
- [204] K. L. II. 249. l.
- [205] K. L. II. 141. l.
- [206] Kazinczy Batthyány-Strattman A.-hoz K. L. XXIII. 30. l.
- [207] A Stella előszava.
- [208] Kiss Jánosnak 1793. VII. 27. K. L. II. 297. l.
- [209] A Magyar Nemzeti Múzeumban található kéziratból idézi Kornis I. 213. l.
- [210] Szabó László: id. m. II. 390. l.
- [211] Mindenés Gyűjtemény. II. kötet első száma.
- [212] Waldapfel: 50 év... 94. l.
- [213] Waldapfel: 50 év... 95—98. l.
- [214] Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság Iratai. Bukarest. 1955.
- [215] Aranka: Rajzolat. Jancsó: 96. l.
- [216] Aranka: Újabb elmélkedés. Jancsó: 108. l.
- [217] Aranka: Újabb elmélkedés. Jancsó: 112. l.
- [218] Kazinczy Arankának 1790. III. 25. K. L. II. 52—53. l. E problémával kapcsolatban vö. Jancsó Elemér: A magyar szabadkőművesség irodalom és művelődés történeti szerepe a XVIII. században. Cluj. 1936.
- [219] K. L. II., a Prónay levél. 85. l.
- [220] Decsy: 168—169. l.
- [221] Báróczy: 79—80—81. l.
- [222] Hadi és más nevezetes történetek. 1790. III. 225. l.
- [223] Keresztury—Szirmay: 180. l.
- [224] K. L. I. 440. l. Vitéz Imrének.
- [225] Decsy: 115. l. és 113. l.
- [226] Mindenés Gyűjtemény. 1790. III. negyed bevezetése.
- [227] Kováts Ferenc a Mindenés Gyűjteményben 1789. XII. 19.
- [228] Landovics István: Novus succursus... 1689.
- [229] Turóczy László: Ungaria... 1729.
- [230] Jámbor Szándék. Bevezető rész.
- [231] Gáti: 6—7. l.
- [232] Kazinczy Ferenc a Hadi és más nevezetes Történetek szerkesztőinek. K. L. II. 45—47. l.
- [233] Báróczy: 40—41. l.
- [234] Aranka: Újabb elmélkedés. Bérekesztés. Jancsó: 120. l.
- [235] Kiss: 13—14. l. és 16—16. l.
- [236] Post nubila: 15—16. l.
- [237] Osvald: 25. l.
- [238] Hajnóczy: Dissertatio. Benda: I. 333. l.
- [239] Hajnóczy: Ratio XIII. Benda I. 86. l.